

Toestandsrapport voor verbrede landbouw

**Analyse van de beschikbare informatie inzake de
verschillende groepen verbrede
landbouwactiviteiten**

**Op verzoek van:
Vlaamse Overheid
Departement Landbouw en Visserij
Afdeling Monitoring en Studie**

Brussel, 6 augustus 2007

Dit rapport is het resultaat van het project “Ontwikkelen van een opvolgingssysteem voor verbrede landbouw opmaak van een rapport met een toestandsbeschrijving voor Vlaanderen” dat uitgevoerd werd in opdracht van de Afdeling Monitoring en Studie (Departement Landbouw en Visserij) en onder begeleiding van Koen Carels.

Het project werd uitgevoerd door:

VAKGROEP LANDBOUWECONOMIE
Guido Van Huylenbroeck
Valerie Vandermeulen
Ann Verspecht
Anne Vuylsteke

IDEA CONSULT
Dafne Reymen
Katrien Van Dingenen

Het project werd begeleid door een stuurgroep bestaande uit:

- AMS (Dirk Van Gijsegheem, Koen Carels, Els Demuynck, An Van Den Bossche en Jonathan Platteau)
- ADLO (Johan Verstrynghe en Diederik Desmedt)
- VLM – afdeling platteland (Paul Van der Sluys, Mieke Reyniers)
- ALV – SI (Johan De Schryver en Gilbert Van den Brempt)
- Provincie West-Vlaanderen (Jan Van Winghem)
- Provincie Oost-Vlaanderen (Hadewijch Georges en Katrien Baetens)
- Innovatiesteunpunt voor land- en tuinbouw (Lieven Van De Putte en Bart Vleeschouwers)
- Steunpunt Groene zorg (Katrien Goris)
- Plattelandstoerisme in Vlaanderen (Marleen Vandenplas en Paul van Mierloo)

Inhoudsopgave

	p.
1 INLEIDING	1
2 VERBREDE LANDBOUW: CONCEPT	2
2.1 MULTIFUNCTIONALITEIT IN DE LANDBOUW	2
2.2 VERBREIDING: CONCEPT EN INHOUD IN DEZE STUDIE	5
2.2.1 <i>De verschillende definities en categorieën van verbreding en diversificatie</i>	5
2.2.2 <i>Diversificatie en verbreding: structurering en concept</i>	9
3 DE VLAAMSE CONTEXT VAN VERBREDE LANDBOUW	11
3.1 RUIMTELIJKE CONTEXT.....	11
3.1.1 <i>Het Vlaamse platteland in cijfers</i>	11
3.1.2 <i>Impact toeristisch-recreatieve infrastructuur op verbreding</i>	17
3.1.3 <i>Impact ruimtelijke bestemming en natuurgerichte sectorale gebiedsafbakening op verbreding</i>	18
3.2 BESTUURLIJKE CONTEXT	21
3.2.1 <i>Financiële stimuli</i>	21
3.2.2 <i>Wetgeving: voorwaarden en vereisten</i>	24
3.2.3 <i>Het bos versus de bomen</i>	25
3.2.4 <i>Administratieve lasten</i>	25
3.3 SOCIAAL-MAATSCHAPPELIJKE CONTEXT	26
3.3.1 <i>Persoonlijke kenmerken & sociale omkadering</i>	26
3.3.2 <i>Evolutie consumentenvraag</i>	27
3.3.3 <i>Groeiende vrijetijdssector</i>	29
4 VERBREDE LANDBOUW IN VLAANDEREN: ANALYSE EN BESCHRIJVING.....	30
4.1 SOCIAALTOERISTISCHE ACTIVITEITEN	30
4.1.1 <i>Hoevetoerisme, dagrecreatie en –educatie</i>	30
4.1.2 <i>Zorgboerderijen</i>	37
4.2 MILIEU, NATUUR EN LANDSCHAP.....	42
4.2.1 <i>Agrarisch natuurbeheer</i>	43
4.2.2 <i>Agrarisch landschapsbeheer</i>	45
4.3 PRODUCTIE EN AFZET	50
4.3.1 <i>Hoeveverwerking en –verkoop</i>	50
4.3.2 <i>Productie van energie en nieuwe consumptiegoederen</i>	56
4.4 UITBESTEDING PRODUCTIEFACTOREN	58
4.4.1 <i>Verhuur van bedrijfsgebonden kapitaal (machines, gebouwen, dieren,...)</i>	58
4.4.2 <i>Loonwerk</i>	58
5 SYNTHESE EN AANBEVELINGEN	63
5.1 VERBREDE LANDBOUW: HET CONCEPT	63
5.2 BELANG VAN VERBREIDING IN VLAANDEREN	63
5.3 VERBREIDING IN VLAANDEREN: EEN EVOLUTIESCHETS.....	68
5.4 PROFIEL VAN VERBREDERS IN VLAANDEREN.....	69
5.5 FACTOREN DIE DE KEUZE VOOR VERBREIDING BEÏNVLOEDEN.....	71
5.6 ENKELE AANBEVELINGEN NAAR TOEKOMSTIGE MONITORING TOE	72
BIJLAGE 1: GEBRUIKTE AFKORTINGEN.....	73
BIJLAGE 2: LIJST VAN TABELLEN	75
BIJLAGE 3: LIJST VAN FIGUREN.....	77
BIJLAGE 4: REFERENTIELIJST.....	78

1 Inleiding

Verbrede landbouw in Vlaanderen omvat een ruime waaier van activiteiten bij een diverse groep land- en tuinbouwers: van het verwerken en verkopen van primaire producten over het actief beheren van het natuurlijk landschap tot het produceren van energie. Daarom wordt in een eerste deel van dit rapport het concept “verbrede landbouw” afgebakend, op basis van eigen onderzoek en internationale literatuur. In hoofdstuk 3 wordt nader ingegaan op enkele aspecten die de algemene context van de Vlaamse verbrede landbouw nader bepalen en die mogelijks een impact hebben op de verbredingsactiviteiten.

Het vierde hoofdstuk beschrijft vervolgens de huidige toestand en de evolutie van verbrede landbouw in Vlaanderen, op basis van de resultaten van de data-analyse van de verschillende geïdentificeerde informatiebronnen die specifiek in het kader van deze opdracht verzameld werden. Dit doen we voor elk van de vier verbredingsthema's:

- sociaaltoeristische activiteiten,
- milieu, natuur en landschap,
- productie en afzet en
- uitbesteding van productiefactoren.

Voor elk thema worden enkele kerngegevens besproken. Dit gaat ondermeer over het aantal land- en tuinbouwers, het soort uitgevoerde verbredingsactiviteiten, en het aantal hectare of kilometer onder overeenkomst. Vervolgens gaan we nader in op het profiel van de Vlaamse verbreders. Afhankelijk van de beschikbare informatie, wordt geschetst wat de verdeling van de verbreders is binnen verschillende types bedrijven, leeftijdsgroepen, geografische ligging en andere kenmerken.

We sluiten dit rapport af met een samenvattend hoofdstuk, waarbij getracht wordt een globaal beeld te schetsen van de verbrede landbouw in Vlaanderen en enkele generieke conclusies te trekken. Dit wordt gedaan voor de verschillende mogelijke contextelementen, de toestand van verbrede activiteiten, en het profiel van de Vlaamse verbreder.

De meer analytisch methodologische details bij dit toestandrapport ‘verbrede landbouw’ worden besproken in een technische bijlage bij dit document, het monitoringrapport. Daarin wordt o.a. ingegaan op de manier waarop de indicatoren gekozen werden, de eigenschappen van de databronnen en de gebruikte analysemethodes. Ook worden alle relevante gegevens gebundeld in een gebruiksvriendelijk en overzichtelijk opvolgingsinstrument (in Excel formaat); dat toelaat de belangrijkste informatie op een consequente manier op te volgen en te analyseren.

2 Verbrede landbouw: concept

Verbrede landbouw moet gesitueerd worden binnen het veel ruimere begrip multifunctionele landbouw, wat een belangrijk onderzoeksthema is geworden binnen de landbouweconomie. Daarom gaan we hier eerst dieper in op het begrip multifunctionaliteit, alvorens ons toe te spitsen op verbreding. De volgende alinea’s beschrijven het belang, het ontstaan en de inhoud van het begrip multifunctionaliteit.

2.1 Multifunctionaliteit in de landbouw

Doorheen de geschiedenis heeft landbouw een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van landelijke gebieden en in het vormen van het landelijke landschap. Hoewel landbouw ook vandaag nog een belangrijke economische activiteit is op het platteland, is zijn dominante rol op dit platteland toch aan het verminderen. Tegelijkertijd is het zo dat de samenleving andere verwachtingen heeft ten opzichte van de rol van landbouw. Naast een economische bijdrage door voedselproductie, verwacht de maatschappij ook dat landbouw bijdraagt tot milieudoelstellingen, het landschap in stand houdt, erosie vermindert, sociale diensten verleent, ... Een reden is dat het platteland steeds meer een gebruiksruijme wordt (Potter and Tilzey 2005), waar landbouw niet de enige gebruiker is en waar verschillende functies (sociaal, ontspanning, natuurbehoud, ...) moeten ingevuld worden. Daarenboven zorgt de verstedelijkingdruk in landelijke gebieden in Vlaanderen ervoor dat de traditionele harmonie tussen maatschappij en landbouw verbroken wordt. Modern verkeer en communicatietechnologie hebben het stadsleven overgebracht naar het platteland, wat landelijke tradities en levenswijzen in gevaar brengt (Delgado, Ramos et al. 2003). Een mogelijke oplossing om postmoderne landbouw in evenwicht te brengen met de nieuwe maatschappelijke verwachtingen is inspelen op het multifunctionele karakter van de landbouw. Naast de productie van voedsel produceert landbouw ook nog een breed gamma aan niet-vermarktbaar goederen, kan landbouw het milieu beïnvloeden en sociale en culturele waarden bijdragen.

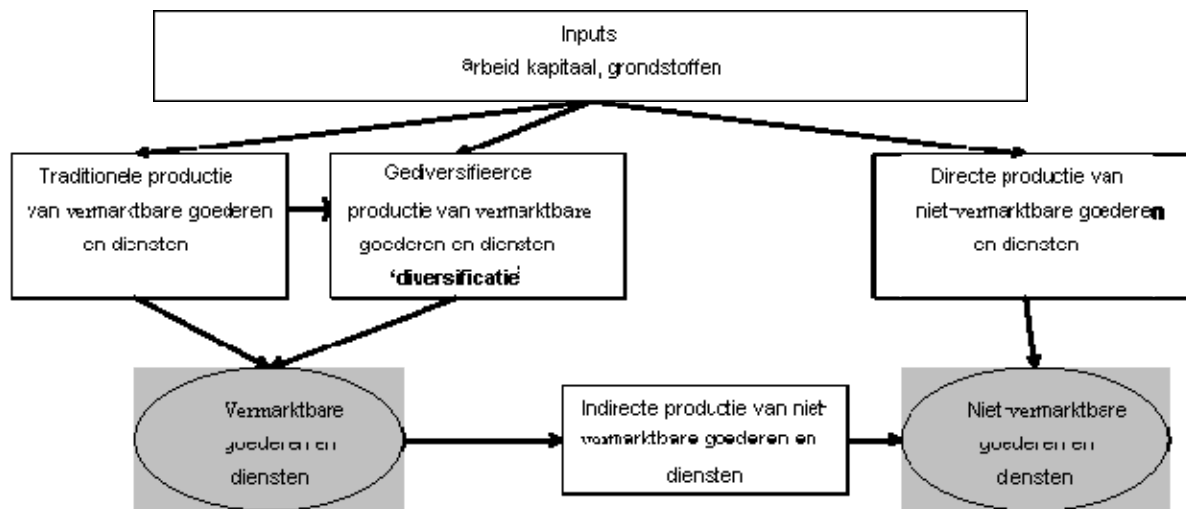
In het beleidsdomein landbouw komt multifunctionaliteit voor het eerst ter sprake in het midden van de jaren '80. In die periode waren de steun en bescherming van de landbouwactiviteiten zeer hoog, wat internationaal voor spanningen zorgde in de landbouwhandel (Cahill 2001). Tijdens de Top van de Aarde in Rio in 1992 werd de term “multifunctionele landbouw” voorgesteld om een groot aantal vragen en zorgen over noodzakelijke veranderingen in de landbouw beter te beschrijven. In 1998 werd door de OESO in de verklaring van het comité van landbouwministers (OECD 1998) multifunctionaliteit van landbouw als volgt gedefinieerd:

“Beyond its primary function of producing food and fibre, agricultural activity can also shape the landscape, provide environmental benefits such as land conservation, the sustainable management of renewable natural resources and the preservation of biodiversity, and contribute to the socio-economic viability of many rural areas. Agriculture is multifunctional when it has one or several functions in addition to its primary role of producing food and fibre.”

Deze definitie wordt nog steeds door de OESO gebruikt en werd door Van Huylenbroeck et al. (2005) omgevormd tot een theoretisch kader dat voorgesteld wordt in Figuur 1. De landbouwer kan zijn inputs ten eerste gebruiken voor de productie van ‘food and fibres’, of nog de traditionele productie. Daarnaast kan hij ook een deel van de inputs gebruiken om goederen en diensten te produceren op een vernieuwde manier. Deze inputs kunnen al dan niet al geproduceerd zijn door de traditionele productie. Zo kan een landbouwer de melk die een koe produceert (traditionele productie) verwerken tot yoghurt of boter (gediversifieerde productie). Deze goederen en diensten zijn vermarktbaar. De productie van vermarktbaar goederen en diensten op een vernieuwde manier wordt door veel auteurs beschreven als diversificatie (zie verder).

Daarnaast kan een landbouwer ook niet-vermarktbaar goederen en diensten produceren zoals landschap- en milieueffecten. Ten slotte kan de productie van vermarktbaar goederen en diensten ook bijdragen tot de productie van niet-vermarktbaar goederen en diensten (bijvoorbeeld voedselveiligheid of –kwaliteit).

Figuur 1 Theoretisch kader vermarktbaar en niet-vermarktbaar outputs van multifunctionele landbouw

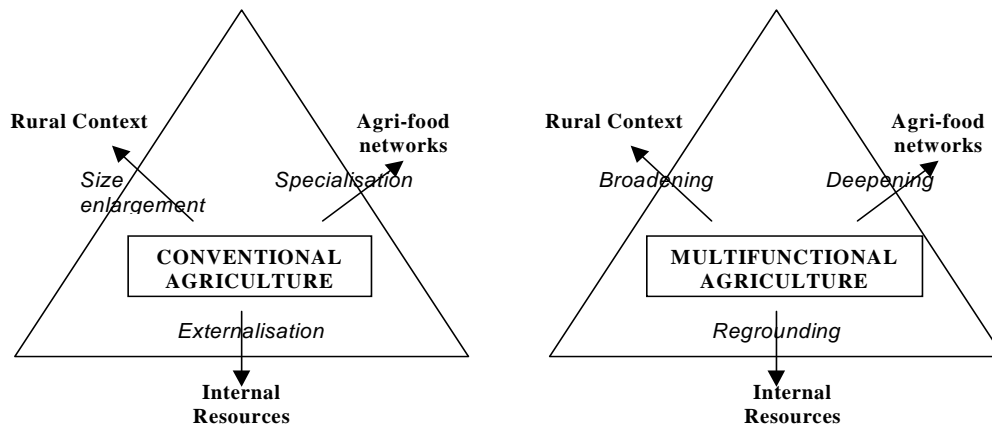

Bron: Van Huylenbroeck et al. (2005)

Multifunctionele landbouw omvat vier soorten functies (Van Huylenbroeck, Vandermeulen et al. 2007). De **groene functies** zijn maatregelen die de landbouw realiseert ter bevordering van milieu- en natuurdoelstellingen zoals onder andere landschapsbeheer, habitat bescherming, het behoud van biodiversiteit en de vermindering van CO₂ uitstoot. Nog andere voordelen voor de samenleving vallen onder de **blauwe diensten** en komen tegemoet aan de doelstellingen betreffende integraal waterbeleid zoals bv. water management, waterkwaliteit, overstromingbestrijding en de creatie van energie. Een derde type diensten, de **gele diensten**, verwijzen naar rol van landbouw voor cohesie en vitaliteit op het platteland, het behoud van cultuurhistorisch erfgoed, het creëren van een regionale identiteit en het verstrekken van mogelijkheden tot toerisme en educatie. Als laatste vernoemen verschillende auteurs ook de **witte functies** die door landbouw worden verwezenlijkt, namelijk voedselveiligheid en voedselzekerheid (Aldington 1998; Dobbs and Pretty 2001; Harwood 2001; Moyer and Josling 2002; Jongeneel and Slangen 2004).

Belletti et al (2002) beschrijven in 2002 de link tussen multifunctionele landbouw en verbreding en verdieping (het onderwerp van deze studie) op basis van eerder onderzoek door van der Ploeg et al. (2003). Er wordt verklaard hoe een multifunctionele landbouw op een nieuwe wijze inspeelt op drie soorten activiteiten, elk gekenmerkt door een eigen specifiek netwerk.

Figuur 2 De evolutie van conventionele landbouw naar multifunctionele landbouw

Bron: Belletti et al. (2002)

Het ‘agri-food’ netwerk heeft betrekking op alle interacties in verband met voedselproductie. Conventionele landbouw zal in dat geval proberen te specialiseren, sterke afzetcontracten in de wacht te slepen en naar schaalvergroting streven. Multifunctionele bedrijven doen aan ‘verdieping’, en proberen een hogere toegevoegde waarde te behalen. Activiteiten als kwaliteits- of streekproducten, directe verkoop en verwerking op het landbouwbedrijf kunnen hierin ondergebracht worden.

Een tweede netwerk waarvan de landbouw een belangrijke deelnemer is, is de landelijke context: de wijze waarop het bedrijf het beschikbare menselijk, sociaal en natuurlijk kapitaal aanwendt en reproduceert. Traditionele bedrijven spelen hier op in door te trachten meer hulpbronnen, vaak in de vorm van land, te verwerven. Een modern en multifunctioneel bedrijf zal trachten de activiteiten te verbreden om zo tot een optimale valorisatie van eigen arbeid en hulpbronnen te komen. Hier zijn uiteraard vele mogelijkheden, zoals natuurzorg, toerisme en zorgactiviteiten.

Het derde netwerk ten slotte is de organisatie van interne hulpbronnen: kennis, arbeid, dieren en planten, vast kapitaal etc. Een conventioneel type landbouwbedrijf zal delen hiervan grotendeels aan de markt overlaten en vaak werken met tijdelijk ingehuurd arbeid of uitbesteding. Een multifunctionele landbouwer tracht de eigen arbeid en kennis te herorganiseren door bijvoorbeeld het zoeken van arbeidsmogelijkheden buiten het bedrijf, het actief uitbouwen van sociale netwerken en het voortdurend ontwikkelen van de eigen kennis en vaardigheden. Vaak ook worden echtgenote(s) en kinderen nauwer bij het bedrijf betrokken, waardoor nieuwe taakverdelingen binnen het bedrijf ontstaan.

Uit de voorgaande discussie blijkt dat de landbouwsector de nieuwe mogelijkheden die multifunctionaliteit biedt, vooral kan benutten door het ontwikkelen van nieuwe activiteiten en dus door actief aan verbreding of verdieping te gaan doen. Deze termen worden uitgelegd in de volgende paragrafen.

2.2 Verbreding: concept en inhoud in deze studie

2.2.1 De verschillende definities en categorieën van verbreding en diversificatie

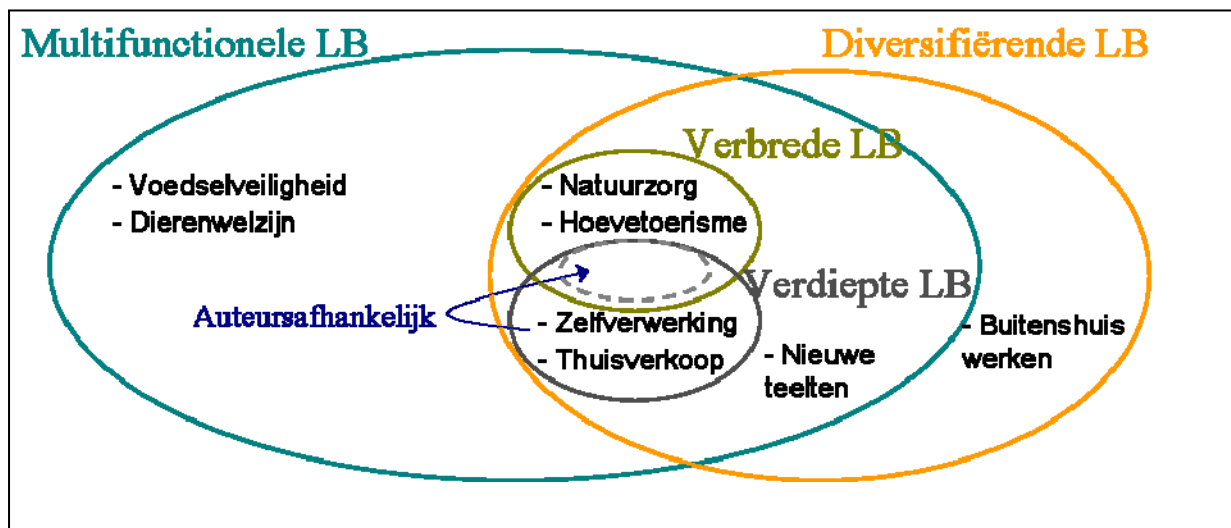
Multifunctionaliteit in zijn ruimste betekenis zoals hierboven beschreven omvat verschillende zeer uiteenlopende meetbare elementen gaande van voedselveiligheid tot thuisverkoop en natuurbehoud. Verbreding en verdieping zijn enkele onderdelen van multifunctionaliteit, maar zijn evenmin duidelijk afgeleide begrippen in de literatuur. In dit deel willen we dan ook komen tot een afbakening van verbreding.

Een overzicht van de gebruikte indelingen en de verbanden tussen multifunctionele, diversifiërende, verbrede en verdiepte landbouw wordt weergegeven in Figuur 3. In deze figuur wordt verbrede en verdiepte landbouw weergegeven als liggende in de doorsnede van multifunctionele landbouw en diversifiërende landbouw. Multifunctionele landbouw geeft de verschillende functies weer van de landbouw. Dit begrip gaat zeer ruim en omvat ook de witte functies zoals voedselveiligheid en dierenwelzijn. Diversifiërende landbouw heeft als doel het inkomen uit te breiden. Hierin worden in de literatuur ook aspecten meegenomen die strikt gezien buiten de landbouwproductie vallen zoals buitenshuis werken.

Verbreding en verdieping worden ook voorgesteld als twee verzamelingen waarbij het zeer auteursafhankelijk is of er effectief een onderscheid gemaakt wordt tussen verbreding en verdieping. Volgens Beletti et al. (2002, zie hoger) en van der Ploeg (2003) wordt verbreding in enge zin gedefinieerd door de landbouw te zien in zijn rurale context en op een optimale manier sociaal, menselijk en natuurlijk kapitaal te herlokalisieren voor aanbieden van nieuwe producten of diensten. Voorbeelden hiervan zijn hoevertoerisme en natuurzorg. Verdieping beschreef Beletti et al. (2002) als het verhogen van toegevoegde waarde door bijvoorbeeld streekproducten of thuisverwerking. Bij verschillende studies naar verbrede landbouw wordt verdieping meegenomen onder het begrip ‘verbreding’. Dit gebeurt ook deels in deze studie.

Niet alles wat te klasseren valt in de doorsnede van multifunctionele en diversifiërende landbouw wordt aanzien als verbreding of verdieping. Zo wordt bijvoorbeeld de introductie van nieuwe teelten in de literatuur meegenomen in multifunctionele landbouw en heeft ook duidelijk tot doel om het inkomen uit te breiden, maar valt toch niet onder verbrede landbouw aangezien hierbij de link met de landelijke context, zoals van der Ploeg beschrijft, ontbreekt. Uiteraard is deze indeling niet sluitende, bepaalde activiteiten zullen door bepaalde auteurs nog steeds anders onderverdeeld worden. Zo ziet van der Ploeg (2003) buitenshuis werken wel als multifunctionele landbouw, omdat zijns inziens op die manier bepaalde bedrijven nog behouden blijven die anders zouden verdwijnen. Dit wordt echter door verschillende auteurs tegengesproken.

Figuur 3 Literatuuroverzicht multifunctionele, diversifiërende en verbrede landbouw

Bron: eigen analyse

2.2.1.1 Inkomens- versus activiteitenverbreding

Men kan diversificatie vanuit twee verschillende invalshoeken bekijken. Ten eerste kan diversificatie bekeken worden vanuit de verwerving van een toenemend inkomen door verschillende activiteiten te ondernemen binnen en buiten het landbouwbedrijf. We spreken in dit geval van inkomensverbreding. Aan de andere kant kan men diversificatie ook bekijken vanuit het oogpunt van een verbreding van de activiteiten. Hierbij wordt uitgegaan van de landbouwproductiehoofdtak van landbouwers en bestaat de diversificatie uit alle activiteiten die voor, na of naast de landbouwproductie worden opgenomen.

2.2.1.1.1 Inkomensverbreding

Er bestaan verschillende mogelijkheden om het inkomen te verruimen. Een landbouwer of zijn partner kan buitenshuis gaan werken of hij kan naast het landbouwbedrijf nog een ander bedrijf hebben, bv. loonwerk. Daarnaast vallen ook alle elementen opgenoemd door Van Rompaey et al. (2003) onder inkomensverbreding. In Tabel 1 wordt inkomensverbreding onderverdeeld in vier categorieën: geen inkomensverbreding, extra inkomen uit verkoop van producten, inkomen door het aanbieden van diensten en inkomen door het uitbesteden van productiefactoren.

Inkomen uit verkopen van producten omvat bijvoorbeeld het overschakelen op andere productiesystemen, waarbij producten een hogere waarde (kunnen) krijgen zoals bv. biologische landbouw, maar ook hoevetoerisme (verhuur van kamers) of zelfverwerking (verkoop van afgewerkte producten) met als extreem voorbeeld de productie en verkoop van energie op het landbouwbedrijf. Onder inkomen door de verkoop of het aanbieden van diensten dient begrepen te worden elke vergoeding die wordt verkregen voor het leveren van diensten. In dit opzicht vallen ook de premies voor beheerovereenkomsten onder deze categorie, maar ook groene zorg, educatie op de boerderij en het verzorgen van dieren van particulieren kunnen geklasseerd worden binnen deze categorie. Inkomen verworven door de uitbesteding van productiefactoren betreft inkomen gecreëerd door verhuur van grond, gebouwen en machines, maar ook een andere aanwending van de productiefactor arbeid kan onder deze categorie worden gebracht zoals buitenshuis werken. De categorie ‘geen inkomensverbreding’ wordt hier meegenomen omdat bepaalde verbrede activiteiten ook

gebeuren zonder vergoeding. Zo blijkt uit een studie rond de Brusselse rand dat veel landbouwers hagen en houtkanten onderhouden zonder daarvoor een vergoeding aan te vragen (Van Huylenbroeck, Van Hecke et al. 2005). Ook de productie onder label rekenen we hieronder omdat dit meestal een vergoeding is voor het bieden van extra kwaliteit en niet om echte verruiming van het inkomen via een verbreding van de activiteiten (men kan dit vergelijken met het introduceren van nieuwe teelten met hogere opbrengst/hectare: het blijft louter een inkomen uit ‘traditionele’ landbouwproductie).

2.2.1.1.2 Activiteitenverbreding

Activiteitenverbreding gaat uit van de basisactiviteit van de landbouwer, namelijk landbouwproductie (of primaire productie van voor de mens nuttige producten op basis van planten en dieren). Zelfs al werkt een landbouwer deels ook buitenshuis, de hoofdtaak is de landbouwproductie. Activiteitenverbreding is de verzameling van alle activiteiten die naast de traditionele productie worden opgenomen. Activiteitenverbreding kunnen we onderverdelen in vier groepen (zie Tabel 1): productiegebonden, productgebonden, bedrijfsgebonden en niet-bedrijfsgebonden activiteiten

Productiegebonden activiteiten zijn taken die rechtstreeks ingrijpen op de productiewijze, bijvoorbeeld het introduceren van nieuwe teelten of de vermindering van bemesting bij bepaalde beheerovereenkomsten. Productgebonden activiteiten zijn taken die vertrekken van de op het bedrijf geproduceerde landbouwgrondstoffen, bijvoorbeeld hoeveverkoop of een hoeveslagerij. Bedrijfsgebonden activiteiten bevinden zich nog een stap verder van de traditionele landbouwproductie. De eerste categorie van bedrijfsgebonden activiteiten zijn deze activiteiten die zich binnen het landbouwbedrijf afspelen zonder daarbij essentieel te zijn voor de landbouwproductieactiviteiten, maar wel nog enige relatie tot het landbouwgebeuren vertonen. Hierbij denken we aan voorbeelden zoals hoevetoerisme en zorgboerderijen. Een tweede categorie betreft activiteiten die zich op het bedrijf afspelen in de marge van de productie, waarbij ze ook niet essentieel zijn voor het verhogen van de productie. Voorbeelden van deze tweede groep activiteiten zijn het onderhoud van perceelsranden en kleine landschapselementen. Niet-bedrijfsgebonden activiteiten ten slotte zijn activiteiten die helemaal buiten de landbouwsector vallen, zoals buitenshuis werken of activiteiten die misschien binnen de bedrijfsgebouwen worden uitgeoefend maar geen relatie hebben tot de landbouwactiviteit en dus ook op een andere plaats zouden kunnen gebeuren (bv. openen van een tweede zaak op het bedrijf).

De verschillende beheerovereenkomsten die de landbouwer kan afsluiten in het kader van natuur- en landschapszorg zijn gespreid over verschillende categorieën, zowel naar activiteiten als naar ‘type diensten’ toe. Naar activiteitenverbreding zijn bepaalde milieubeheerovereenkomsten immers geen extra activiteit, maar eerder een wijziging in de productiewijze en sluiten dus aan bij de hoofdtaak van de landbouwer. Zo wordt mechanische onkruidbestrijding en beheerovereenkomst weidevogelbeheer gezien als productiegebonden activiteiten omdat deze op het veld gebeuren. Door deze beheerovereenkomsten uit te voeren kan eventueel een extra inkomen van de productie worden verkregen hetzij omdat de overheid een vergoeding geeft om het landbouwsysteem te wijzigen, hetzij omdat de producten een meerwaarde verkrijgen (of een combinatie van beiden). Perceelsranden en kleine landschapselementen echter gebeuren naast het productieveld en vallen onder de categorie bedrijfsgebonden activiteiten.

Ook naar inkomensverbreding worden milieubeheerovereenkomsten verschillend gerangschikt. Deze onderverdeling maakt een onderscheid tussen milieubeheerovereenkomsten die de negatieve effecten of externaliteiten van de landbouwproductie proberen te verminderen en milieubeheerovereenkomsten die een positieve invloed hebben op milieu en natuurwaarden (positieve externaliteiten). Zo kunnen biologische landbouw en mechanische onkruidbestrijding eerder aanzien worden als productietechnieken die de negatieve effecten van traditionele landbouw willen verminderen, terwijl weidevogelbeheer en perceelsranden de positieve externaliteiten willen bevorderen door het creëren van extra natuurwaarde. Deze laatste worden dan ook eerder aanzien als het verlenen van diensten waarvoor de landbouwer vergoed wordt.

De verschillende diversificatiemogelijkheden kan men op die manier in een kruistabel rangschikken volgens de categorieën inkomens- en activiteitenverbreding.

Tabel 1 Voorbeelden inkomens- en activiteitenverbreding

		Inkomensverbreding			
		Geen verbreding van het inkomen	Verkoop producten	Verkoop diensten	Uitbesteding productiefactoren
Activiteitenverbreding	Productiegebonden	Traditionele landbouw	Bio-LB Nieuwe teelten (o.a. energiegewassen) BO water BO Natuur Mech onkr.bestr BO eiwitproductie	BO Weidevogel BO Botanisch beheer BO hamster BO erosie AOG	Loonwerk (menselijk of fysisch kapitaal uitbesteden)
	Productgebonden	Gelabelde producten	Thuisverwerking Hoeveverkoop Aan huis verkoop Energieproductie op bedrijf Houtverwerking	Verzorging van dieren van particulieren	Dijkbeheer (schapen op Scheldedijken)
	Bedrijfsgebonden	Onderhoud KLE zonder vergoeding	Hoevertoerisme Wind- en zonne-energie Aquacultuur	PR, KLE Zorgboerderij, educatie	Tijdelijke verhuur van grond, gebouwen, machines
	Niet-bedrijfsgebonden		Bijkomende zaak op het bedrijf (bv. verkoop van inputs, restaurant, ...)	Onderhoud van tuinen en parken, ophaal van afval, ...	Buitenshuis werk Sociale premies

Bron: eigen analyse

2.2.1.2 Landbouwkundige versus structurele diversificatie

Ilbery (1992; 2001) bespreekt diverse manieren om het inkomen te laten toenemen op het landbouwbedrijf. Hij gebruikt in dit verband de term diversificatie. Hij onderscheidt twee grote vormen van diversificatie:

- Landbouwkundige (of verticale) diversificatie: alternatieven voor de traditionele landbouwactiviteiten worden binnen de landbouw zelf gezocht. Men kan bijvoorbeeld overschakelen op teelten met een hoge toegevoegde waarde en/of nieuwe markten zoeken. Het overschakelen op biologische landbouw kan ook onder deze noemer worden ondergebracht.

- Structurele (of horizontale) diversificatie: het opstarten van nieuwe activiteiten die niet tot de strikte landbouwactiviteit behoren. Men kan deze nog onderverdelen in drie categorieën:
 - o het creëren van een toegevoegde waarde verbonden aan landbouwactiviteiten, bijvoorbeeld door rechtstreekse verkoop of het zelf verwerken van basisproducten;
 - o allerlei vormen van toerisme, waar vooral ingespeeld wordt op functies in verband met open ruimte, recreatie, educatieve activiteiten etc.
 - o passieve vormen van diversificatie. Men kan hierbij denken aan het verhuren van land en gebouwen, maar ook het deelnemen aan overheidsprogramma's voor natuurbeheer kunnen hiertoe behoren.

In de structurele diversificatie die Ilbery (1992) definieert zijn dus de beide termen verbreding en verdieping volgens Beletti et al. (2002) terug te vinden.

2.2.2 Diversificatie en verbreding: structurering en concept

De bovenstaande literatuurstudie maakt duidelijk dat verbreding en diversificatie vaak in elkaar overlopen en niet altijd duidelijk afgebakende begrippen zijn. Daarom is het belangrijk in dit project om tot een werkbare en duidelijk afgelijnde definitie van verbreding te komen. Deze afbakening werd mede opgebouwd door de leden van de stuurgroep tijdens een workshop. De afbakening is terug te vinden in de onderstaande tabel waarbij de gekleurde vakken de elementen zijn van verbrede landbouw (op basis van activiteiten of inkomen) die na de workshop door alle betrokken partijen als zinvol werden gevonden om mee te nemen in deze studie over verbrede landbouw.

Met het oog op het praktische deel van het project worden de weerhouden verbrede activiteiten ingedeeld in vier inhoudelijke groepen:

Sociaaltoeristische activiteiten (STA) (zogenaamde gele diensten, zie Tabel 2):

- Hoevertoerisme (HT) & dagrecreatie en -educatie (ED): vb. kinderboerderij, rondleiding, educatieve centra...
- Sociale activiteiten (SA): zorgboerderijen (ZB)

Milieu, natuur & landschap (MNL) (zogenaamde groene diensten, zie Tabel 2):

- agrarisch natuurbeheer (ANB): BO weidevogel, BO botanisch beheer, BO hamster, BO erosie, AOG, lokale beheerovereenkomsten (provincies/ gemeenten)
- agrarisch landschapsbeheer (ALB): BO perceelsranden en BO kleine landschapselementen, lokale beheerovereenkomsten (provincies/ gemeenten)...

Productie en afzet (P&A) (ondermeer blauwe diensten, zie Tabel 2):

- productie en verwerking:
 - o hoeveeverwerking van primaire producten (HVW), andere hoeveeverwerking (HVWnp) (vb houtverwerking)
 - o productie van energie (wind- en zonne-energie, biomassa,...) (EP),
 - o productie nieuwe consumentengoederen (NP) (vb: aqua- en aquicultuur)
- afzet:
 - o hoeveeverkoop (HVK),
 - o aan huis verkoop (VKExt), boerenmarkten (VKExtM),...

Uitbesteding productiefactoren (UB PF) (paars gekleurd in Tabel 2):

- verhuur grond en gebouwen (*UBI*),
- verhuur van machines etc. (*UBM*),
- ‘verhuur’ van dieren (*UBD*) (vb dijkbeheer),
- ‘verhuur’ van menselijk kapitaal = productiegebonden (extern) loonwerk (*LW*) vb. ook ‘externe’ dierverzorging
- Mix (*UBmix*) (vb paardenpensions = verhuur van diensten en gebouwen)

In de onderstaande tabel wordt de vooropgestelde indeling aangeduid in de voor deze studie gebruikte afbakeningstabel.

Tabel 2 Afbakening van de verbrede activiteiten in dit onderzoek na 1ste workshop

		Inkomensverbreding			
		Geen verbreding van het inkomen	Verkoop producten	Verkoop diensten	Uitbesteding productiefactoren
Activiteitenverbreding	Productiegebonden	Traditionele landbouw	Bio-LB Nieuwe teelten (o.a. energiegewassen) BO water BO Natuur Mech onkr.bestr BO eiwitproductie	<i>Agrarisch Natuurbeheer</i> - BO Weidevogel - BO Botanisch beheer - BO hamster - BO erosie - AOG	- Loonwerk (menselijk of fysisch kapitaal uitbesteden)
	Productgebonden	Gelabelde producten	<i>Afzet</i> - Hoeveverkoop - Aan huis verkoop - Boerenmarkten <i>Productie</i> - Thuisverwerking - Houtverwerking - Energieproductie op bedrijf	Verzorging van dieren van particulieren	- Dijkbeheer (schapen op Scheldedijken)
	Bedrijfsgebonden	Onderhoud KLE zonder vergoeding	- Wind- en zonne-energie - Aquacultuur	<i>Agrarisch landschapsbeheer</i> - PR - KLE	- Tijdelijke verhuur van grond, gebouwen, machines
			<i>Toerisme</i> - Hoevetoerisme	<i>Sociale activiteiten</i> - Zorgboerderij <i>Toerisme</i> - Educatie - Dagrecreatie	
Niet-bedrijfsgebonden		Bijkomende zaak op het bedrijf (bv. verkoop van inputs, restaurant, ...)	Onderhoud van tuinen en parken, ophaal van afval, ...	Buitenshuis werk Sociale premies	

Legende:

- BO: beheerovereenkomst
- PR: perceelsranden
- KLE: kleine landschapselementen
- AOG: Actieve overstromingsgebieden

Bron: eigen analyse

3 De Vlaamse context van verbrede landbouw

In dit hoofdstuk wordt een situatieschets gemaakt van de context waarin Vlaamse landbouwers verbredingsactiviteiten opnemen en uitoefenen en wordt ook ingegaan op factoren die een invloed (remmend of faciliterend) kunnen uitoefenen op deze verbredingsactiviteiten. Waar mogelijk geven we aan in welke richting deze factoren zouden kunnen beïnvloeden. Hierbij wordt ook verwezen naar eerdere bevindingen rond landbouw in verstedelijkt gebied rond de Brusselse rand (Van Huylenbroeck, Van Hecke et al. 2005) en een studie die werd uitgevoerd in opdracht van de provincie West-Vlaanderen door Van de Velde et al. (2005). We maken onderscheid tussen ruimtelijke factoren, bestuurlijke factoren en sociale factoren.

3.1 Ruimtelijke context

3.1.1 *Het Vlaamse platteland in cijfers*

3.1.1.1 *Landelijkheid in Vlaanderen*

Volgens de OESO kan een gebied enkel worden beschreven als landelijk indien de bevolkingsdichtheid er kleiner is dan 150 inwoners per km² (internationaal gebruikte maatstaf voor landelijkheid). Dit betekent dat volgens deze definitie slechts 22 van de 308 gemeenten in Vlaanderen ‘landelijk’ zijn in 2005. De overige gemeenten worden door het ILVO op basis van een ruraliteitsindicator¹ verder ingedeeld in semi-landelijk (28%), semi-urbaan (39%) en urbaan (36%). Het aantal inwoners in de semi-landelijke en semi-urbane gebieden is gedaald sinds 2000 gecompenseerd door een stijging in het aantal inwoners in urbane gebieden. Een aantal andere classificaties groeperen een hoger aantal gemeenten als ‘landelijk’. Volgens de urbanisatiegraad van Dexia² wordt 13% van de gemeenten als ‘landelijk’ aangeduid en 8% als ‘kleinlandelijk’ (bron: APS). De Vlaamse Regionale Indicatoren (VRIND) duidt die gemeenten als ‘platteland’ aan die door het Strategisch Plan Ruimtelijke Economie (SPRE) worden aanzien als typisch landelijke gemeenten. Op basis van deze werkwijze komt men op 101 plattelandsgemeenten in Vlaanderen, wat ongeveer 33% van de Vlaamse gemeenten is (zie Figuur 4). Volgens het RSV behoren zelfs 198 van de 308 (64%) Vlaamse gemeenten tot het ‘buitengebied’ (bron: APS). Deze definitie wordt echter vaak niet als goede definitie van het platteland beschouwd³.

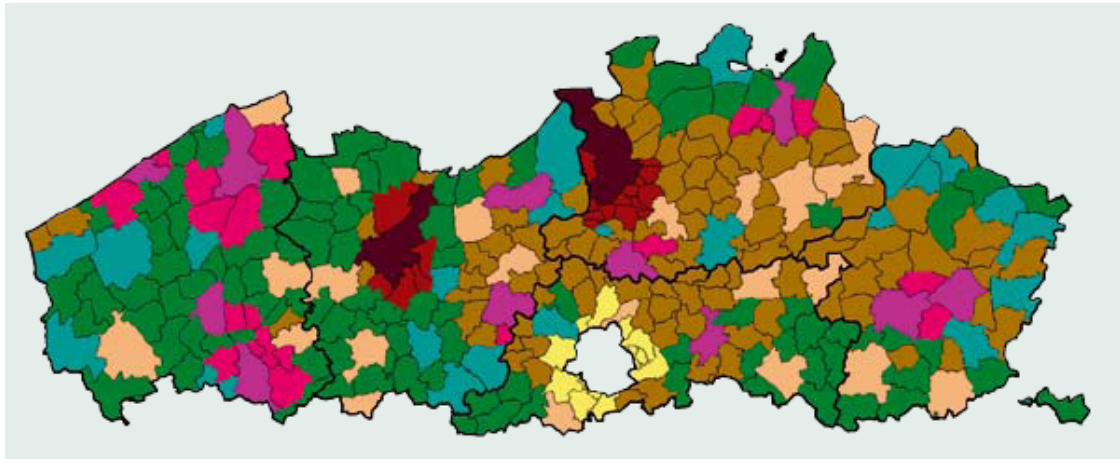
Zelfs indien de ruimere definitie van VRIND wordt toegepast, ligt slechts ongeveer 46% van de totale oppervlakte cultuurgrond en 45% van de landbouwbedrijven in het Vlaamse platteland. Het grootste deel van de andere gronden en bedrijven liggen in overgangsgebied, kleinstedelijke provinciale gebieden en structuurondersteunende gebieden (zie Figuur 5).

¹ Deze indicator combineert 6 maatstaven: bevolkingsdichtheid, open ruimte, stadsgewesten, RSV, Landelijke Gilden en de Rurale centrische aanpak.

² Indeling van de gemeenten in twaalf sectoren op basis van een sociaal-economische studie van het voormalige Gemeentekrediet. Meer info: Het tijdschrift van het Gemeentekrediet, jrg. 52 (1998), nr. 205, p. 1743.

³ Zie ook Cabus, Peter (1999)

Figuur 4 Gebiedsindeling van de gemeenten op basis van de indeling van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen en het Strategisch plan Ruimtelijke Economie

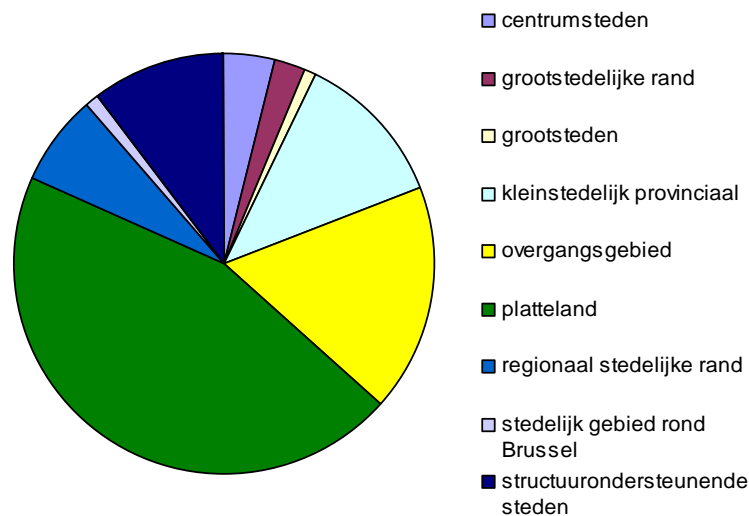

Legende:

structuurondersteunend (21)		stedelijk gebied Brussel (13)	
regionaal stedelijk (20)		centrumsteden (11)	
platteland (101)		grootstedelijke rand (19)	
overgangengebied (97)		grootstedelijk (2)	
kleinstedelijk provinciaal gebied (24)			

Bron: RSV, SPRE> VRIND 2004 (fig 12.22) & VRIND 2006 (fig 12.21)

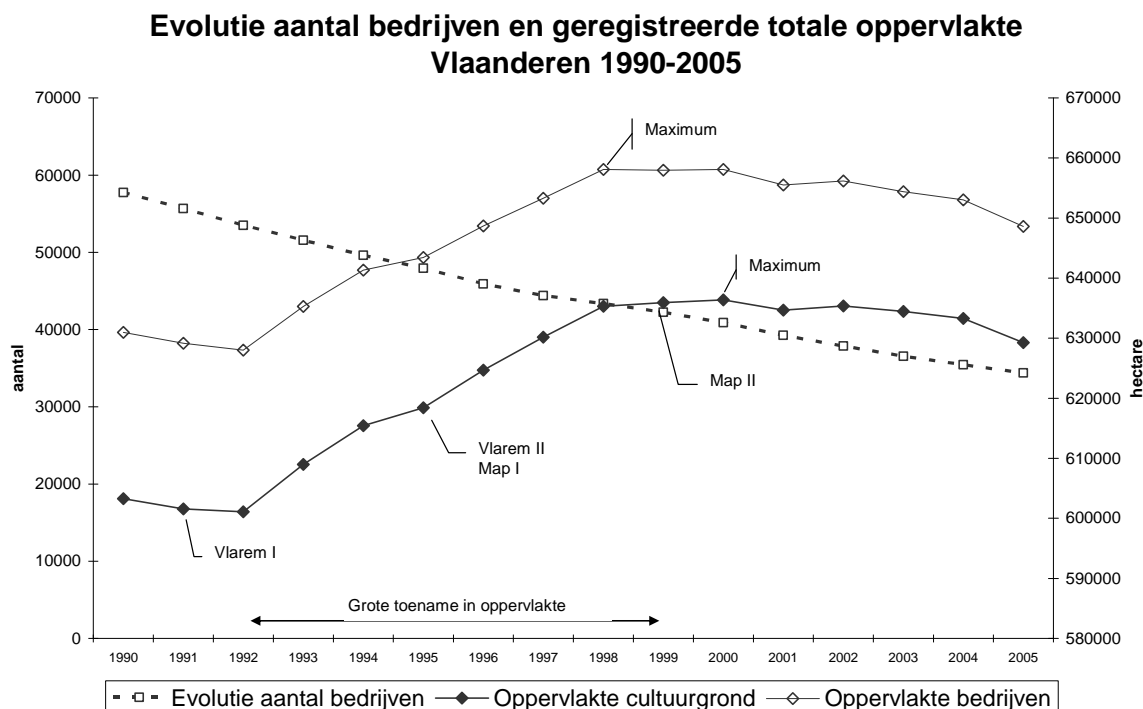
Figuur 5 Verdeling van de Vlaamse landbouwbedrijven volgens hun ligging

Bron: Eigen analyse obv data APS

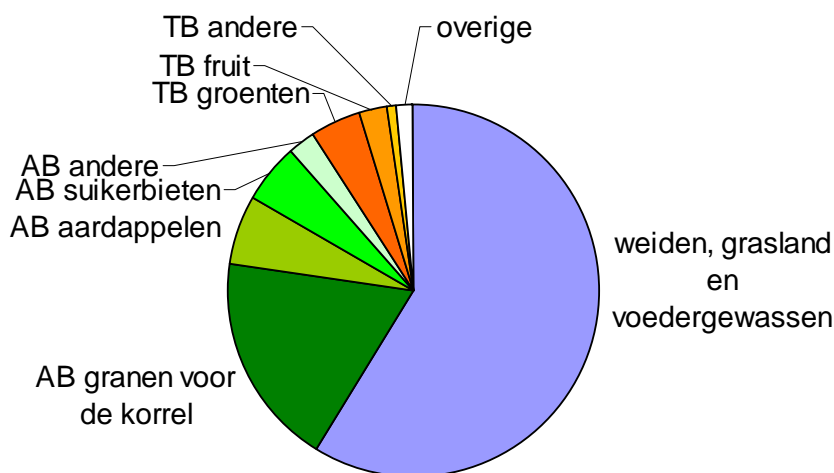
Ook het totale areaal landbouwgrond neemt de jongste jaren licht af (Figuur 6). Tot 1990 was een sterke daling merkbaar, gevolgd door een stijging tot 1998 (NIS). Deze stijging werd echter veroorzaakt door een betere registratie als gevolg van de strengere normen voor dierlijke mest en niet door een effectieve stijging in het landbouwareaal.

Figuur 6 Evolutie van het aantal Vlaamse landbouwbedrijven en de geregistreerde totale oppervlakte

Bron: Gegevens NIS 15-mei telling

Figuur 7 Verdeling van het areaal naar landbouwactiviteit

Bron: Algemene Directie Statistiek (VRIND; fig 12.1)

Legende: AB = akkerbouw en TB = tuinbouw

Weiden, grasland en voedergewassen nemen bijna 60% van de oppervlakte in Figuur 7. De tweede belangrijkste ruimtegebruiker is de akkerbouw, die goed is voor 32% van de beschikbare oppervlakte (met als belangrijkste teelten graan, aardappelen en suikerbieten). Indien we gaan kijken naar de locatie van dit landbouwareaal (zie Tabel 3); is het duidelijk dat het areaal akkerland en grasland relatief gezien het sterkst is afgenomen in de grootstedelijke rand en in het stedelijke gebied rond Brussel. Op het platteland was het verlies

van akkerland en grasland beperkter dan in de andere gebieden. De tuinbouw ten slotte legt beslag op 8% van het areaal. De helft daarvan wordt gebruikt voor de groenteteelt.

Tabel 3 Evolutie oppervlakte akkerland en grasland in Vlaanderen, in 2005 tov 1985

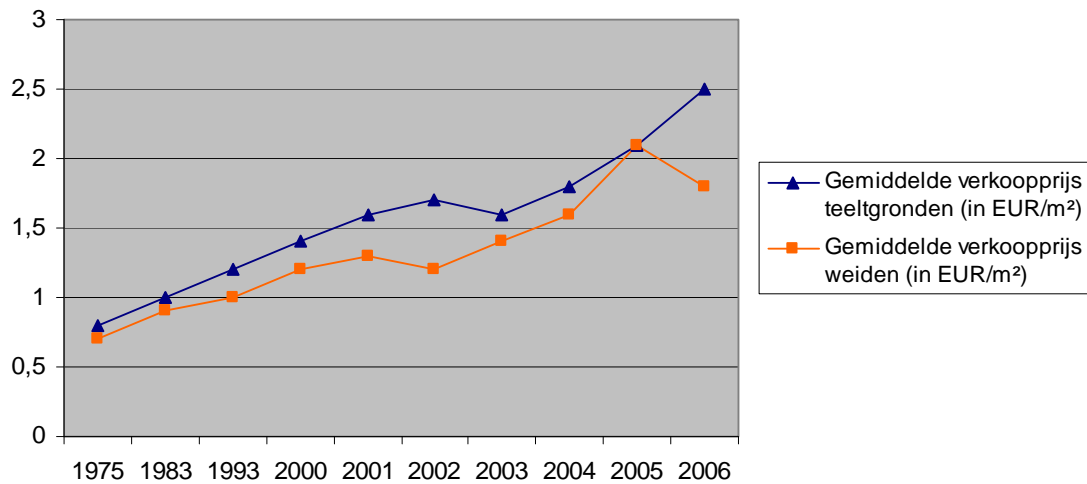
	AKKERLAND		GRASLAND	
	OPPERVLAKTE IN KM ²	EVOLUTIE T.O.V. 1985 IN %	OPPERVLAKTE IN KM ²	EVOLUTIE T.O.V. 1985 IN %
Centrumsteden	211,9	-16,7	132,4	-13,2
Grootsteden	35,5	-21,9	26,6	-15,6
Grootstedelijke rand	100,4	-13,9	48,2	-10,0
Provinciaal kleinstedelijk gebied	598,0	-9,8	408,3	-9,0
Overgangsgebied	993,8	-12,4	654,7	-6,9
Platteland	2005,2	-5,5	1.104,7	-4,7
Regionaalstedelijk gebied	296,1	-9,4	182,7	-8,6
Vlaams stedelijk gebied rond Brussel	75,2	-12,4	28,9	-11,7
Structuurondersteunend kleinstedelijk gebied	531,3	-9,1	268,4	-9,9
Vlaams Gewest	4.837,3	-9,1	2.855,0	-7,3

Bron: Kadaster > VRIND 2006, tabel 12.24

Uit de VRIND-analyse van 2006 blijkt voorts dat de totale onbebouwde oppervlakte in Vlaanderen sinds 1985 afgeslankt is met 8%. Op 1 januari 2005 bedroeg de totale onbebouwde oppervlakte in Vlaanderen iets meer dan 1 miljoen ha. Ruim een derde daarvan bevond zich op het platteland, een kwart in het overgangsgebied. In absolute cijfers was die afslanking het grootst in het overgangsgebied en in mindere mate op het platteland.

Ook de grondprijzen zijn een belangrijke (externe) factor voor bedrijfsbeslissingen binnen de landbouwsector. Zo valt het te verwachten dat in de Vlaamse verstedelijkte context met een zeer competitieve grondmarkt het traditionele extensieve type van bedrijven minder vaak aangetroffen zal worden. Uit de onderstaande figuur blijkt dat de gemiddelde verkoopprijs van teeltgronden op 3 decennia tijd meer dan verdriedubbeld is: van 0,8 €/m² tot 2,5 €/m². Met uitzondering van het jaar 2006, is een gelijkaardige trend merkbaar voor weidegronden (0,7 €/m² > 2,1 €/m² > 1,8 €/m²). Door het meer intensieve karakter van de tuinbouwsector zijn de grondprijzen hoger dan voor teeltgronden en weiden. Ook hier is een belangrijke stijging merkbaar sinds midden de jaren '90: de prijs van tuinbouwgronden steeg van ongeveer 5 €/m² in 1995 tot bijna 12 €/m² in 2004 (bron: VRIND, tabel 12.2). Hierbij dient opgemerkt te worden dat de prijs van bouwgrond in drie decennia verachtvoudigd is (€/m² in 1975 tot €/2/m² in 2006) en de prijs van industriegrond meer dan vertienvoudigd (€/m² in 1975 tot €/35/m² in 2006) (FOD Economie, Algemene Directie Statistische en Economische Informatie (deelsite ‘verkoop van onroerende goederen’)). De veel hogere prijs van niet-landbouwgrond zorgt voor een extra druk op de prijzen van en de vraag naar landbouwgronden.

Figuur 8 Evolutie van de prijs van landbouwgrond, tussen 1975 en 2006

Bron: Eigen analyse obv ADSEI (FOD Economie, Algemene Directie Statistische en Economische Informatie (deelsite ‘verkoop van onroerende goederen’))

3.1.1.2 Impact van verstedelijking op verbrede landbouw

Op basis van internationale literatuur is gebleken dat de bevolkingsgroei in stedelijke gebieden, en verstedelijking op zich, als de drijvende kracht gezien wordt voor de aanpassingsmechanismen van bestaande landbouwbedrijven in peri-urbane gebieden (Heimlich and Barnard 1997)⁴. De bedrijven kunnen zich volgens deze auteur op drie wijzen aanpassen:

- ‘recreatieve’ bedrijven voorzien niet langer in het hoofdinkomen van het landbouwersgezin. Hun bedrijven zijn weliswaar arbeidsintensief, maar veelal klein, investeren weinig in het bedrijf en hebben een gesloten structuur;
- ‘adaptieve’ bedrijven kiezen voor intensievere teelten die niet-traditioneel zijn maar een hoge toegevoegde waarde verzekeren. Zij zijn vaak klein en breiden qua oppervlakte weinig uit;
- ‘traditionele’ bedrijven houden vast aan traditionele gewassen en dieren en hebben dan ook nood aan een grotere omvang, eventueel gepaard met extensivering en lagere behoefte aan arbeid.

In hun analyse tonen de auteurs aan dat in een periode van twintig jaar het aantal traditionele bedrijven in de VS meer dan gehalveerd is en ook het aantal adaptieve bedrijven is sterk verminderd. De ‘recreatieve’ bedrijven bleven min of meer constant in aantal. Opvallend echter is dat meer dan de helft van de twintig jaar geleden bestaande bedrijven in de stedelijke rand verdwenen is, wat erop wijst dat aanpassing aan een dergelijke situatie niet vanzelfsprekend is.

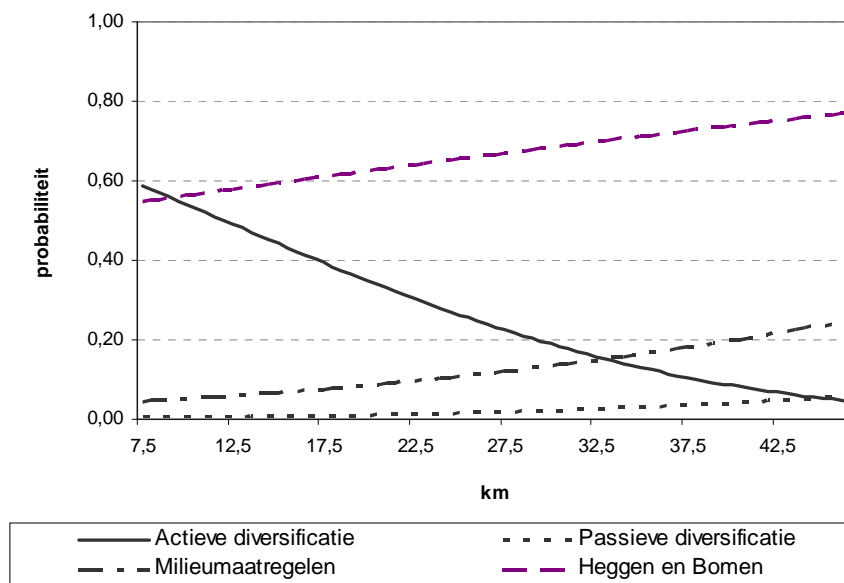
Ilbery (2001) ziet echter in de nabijheid van steden een onmisbare kans voor vele landbouwbedrijven om zich om te vormen tot nieuwe en succesvolle ondernemingen, en citeert diverse voorbeelden in Groot-Brittannië. Als positieve aspecten vermeldt hij de

⁴ Er dient opgemerkt te worden dat Heimlich & Barnard zich in hun studie beperken tot activiteiten binnen de landbouw zelf.

nabijheid van een grote afzetmarkt, goede transportmogelijkheden en de kans om in te spelen op nieuwe verwachtingen van consumenten. Ook voor Van der Ploeg (1999) is een verstedelijkte omgeving bij uitstek het ideale terrein waar multifunctionele ondernemingen een kans krijgen. Op die manier ontsnapt de landbouwer aan de knellende kostenschaar en dicht bij de steden vindt hij consumenten met een vernieuwde interesse voor zijn bedrijf. Dit contactvlak met de consument is ook voor Reheul (1999) zeer belangrijk en dit kan bijdragen tot de nodige communicatie en samenwerking die essentieel is voor de duurzaamheid van de landbouwsector. Rondleidingen op boerderijen, rechtstreekse verkoop, zelfverwerking en educatieve activiteiten zijn hiervoor ideaal geschikt.

De link tussen verstedelijking en verbreding wordt ook in de studie rond de Brusselse rand gelegd. Van Huylenbroeck et al. (2005) stellen vast dat actieve diversificatie (in deze studie bevat deze zelfverwerking, alternatieve afzetvormen en toerisme) duidelijk vaker voorkomt naarmate de afstand tot de stad vermindert (zie Figuur 9). Dit in tegenstelling tot milieumaatregelen en het onderhouden van heggen en bomen, dat vaker gebeurt verder weg van de stad.

Figuur 9 De kans dat een landbouwer aan verbreding meewerkt in relatie tot de afstand tot de stad

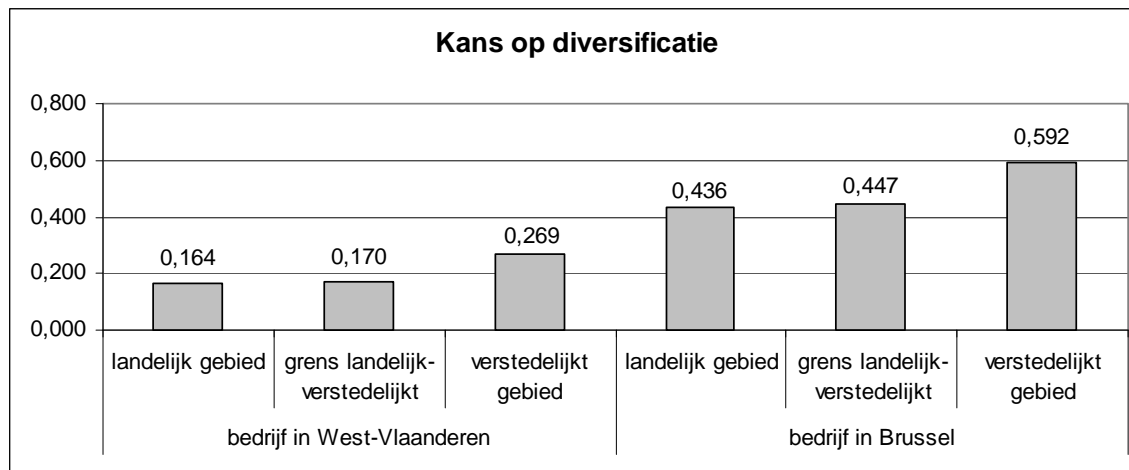

Bron: Van Huylenbroeck et al. (2005)

Vandermeulen en Van Huylenbroeck (2005) bekeken de invloed van stadskernen in West-Vlaanderen en de Brusselse rand. Zij vonden een positieve invloed van een stadskern op actieve diversificatie zowel in West-Vlaanderen als rond Brussel (zie Figuur 10). De grotere invloed van Brussel verklaren zij op tweeërlei manieren. Ten eerste veronderstellen ze dat de invloed van een grote metropool als Brussel een invloedssfeer heeft die zich verder uitstrekt. Ten tweede argumenteren zij dat er zich in de Brusselse rand enkele typische landbouwgebieden zoals het Pajottenland en het Hageland bevinden, waar een traditie bestaat van streekproducten en thuisverkoop (Van Hecke, Meert et al. 2000). In deze streek bevinden

zich een aantal boerenmarkten, waaronder ook de tweede opgerichte boerenmarkt in Vlaanderen⁵.

Figuur 10 Kans op actieve diversificatie in relatie tot afstand met de stad

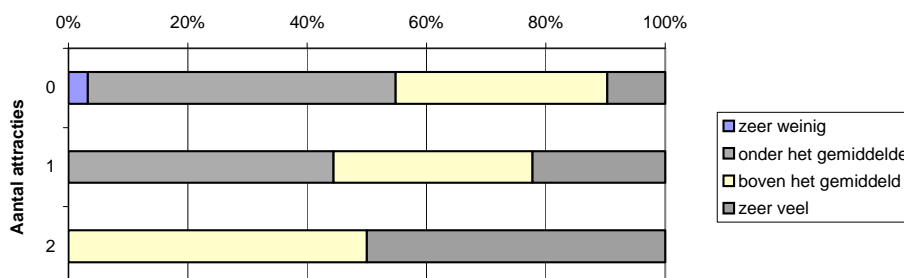

Bron: Vandermeulen en Van Huylbroeck (2006)

3.1.2 Impact toeristisch-recreatieve infrastructuur op verbreding

Verbrede activiteiten zijn doorgaans activiteiten met sociale aspecten; en vereisen dan ook, meer dan de traditionele landbouwactiviteiten, een ‘sociale’ infrastructuur. Hierbij denken we dan aan toeristisch-recreatieve trekpleisters in de omgeving of een goede ontsluiting van het bedrijf. In **toeristische** plattelandsgebieden is het immers interessant voor een landbouwer om te starten met hoevertoerisme of dagrecreatie. Dit blijkt duidelijk uit het eerder genoemde onderzoek in de Brusselse rand, waarbij het aandeel landbouwers met actieve diversificatie hoger is in gemeenten waar één of meerdere toeristische attracties zijn, (zie Figuur 11). Er bestaat dus een versterkende kracht tussen landbouw en alternatieve aanbieders van recreatiemogelijkheden.

Figuur 11 Actieve diversificatie in een dynamische gemeente (met meerdere attracties, herkenbare fysieke locaties)

Bron: Steunpunt Toerisme en Recreatie (2005) en Van Huylbroeck et al. (2005)

⁵ De eerste boerenmarkt werd in 1980 georganiseerd in Baagem, Gavere, Oost-Vlaanderen gevolgd door een boerenmarkt in Gaasbeek, Pajottenland in 1981 met ondersteuning van het opbouwwerk ‘het Pajottenland’.

Ook in de West-Vlaamse studie van Van de Velde et al. (2005) wordt de ligging van het bedrijf meegenomen. Aan de kust vindt men meer landbouwbedrijven met verbreding. Maar deze spreiding is ook activiteitsafhankelijk. Het is duidelijk dat aan de kust hoevetoerisme de belangrijkste activiteit vormt, alsook thuisverkoop en -verwerking. In de Leiestreek is dit thuisverkoop en -verwerking en verkoop op markten en aan winkels. In De Westhoek is dit dagrecreatie naast thuisverkoop en -verwerking.

Ook de ontsluiting van eerder afgelegen landbouwbedrijven via nieuwe auto- en fietsroutes lijkt een niet onbelangrijke beïnvloedende factor. Onderstaande tabel geeft de evolutie weer van het wegennet in Vlaanderen.

Tabel 4 Wegennet in Vlaanderen, 2000-2005, in km en evolutie

(in km)	2000	2001	2002	2003	2004	2005	Evolutie 2005/2004	Evolutie 2005/1995	Evolutie 2005/1995 (in %)
Autosnelwegen	849	849	849	849	867	867	=	+44	+5,3%
Gewestwegen ^(a)	5.400	5.420	5.425	5.372	5.372	5.372	=	-113	-2,1%
Provinciewegen	635	635	635	635	635	635	=	+30	+5,0%
Gemeentewegen ^(b)	61.100	61.460	61.820	62.180	62.550	62.909	+359	+4.009	+6,8%
- verhard ^(c)	51.500	51.800	52.120	52.400	52.720	53.036	+316	+1.336	+2,6%
- onverhard ^(c)	9.600	9.660	9.700	9.780	9.830	9.873	+43	+2.673	+37,1%
TOTAAL Vlaams Gewest	67.984	68.364	68.729	69.036	69.424	69.783	+359	+3.970	+6,0%

(a) Inclusief opritten, afritten en parkings.

(b) Exclusief landbouwwegen en paden.

(c) Vanaf 1999 worden grindwegen niet langer als verharde wegen beschouwd.

Bron: FOD Mobiliteit en Vervoer, berekeningen evolutie Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie van de FOD Economie.

De sterk stijgende evolutie van het aantal kilometer gemeentewegen leidt tot een betere ontsluiting van het platteland en een betere bereikbaarheid van landbouwbedrijven wat op zijn beurt een positief beïnvloedende factor kan zijn voor verbrede landbouwactiviteiten.

3.1.3 Impact ruimtelijke bestemming en natuurgerichte sectorale gebiedsafbakening op verbreding

Binnen de Vlaamse ruimtelijke context wordt veel aandacht besteed aan oppervlaktes natuur, reservaat, groen en bos. Volgens het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen (RSV) dient er tegen 2007 bijkomend reservaat en natuur bestemd te worden (tot een oppervlakte van 150.000 ha, ten opzichte van 112.000 ha in 1997) en bijkomend bos (tot 53.000 ha, ten opzichte van 43.000 ha in 1997). Het behoud en de bescherming van het bosareaal in Vlaanderen en Europa heeft al sinds 1990 een belangrijke plaats gekregen op de politieke agenda van internationale, nationale en regionale overheden. Via verschillende wegen, waaronder het RSV, wordt getracht om het beleid maximaal af te stemmen op het behoud en de bescherming van waardevolle bosoppervlaktes. Ook voorziet de wetgeving dat ontbossingen dienen gecompenseerd te worden: voor elke ontbossing dient er ergens anders

een gelijk(w)aardig bos beplant te worden, ofwel door de ontbosser zelf (natuurlijke compensatie), ofwel door het Gewest (indien de ontbosser niet zelf ergens anders kan bebossen en kiest voor een gelijkwaardige ‘financiële compensatie’). Deze ‘boscompensatie’ kan daarbij gebeuren in alle ‘groene’ gebieden op het gewestplan, en in agrarisch gebied, recreatiegebied of gebied voor gemeenschapsvoorzieningen. Volgens ditzelfde RSV dient 125.000 ha GEN en GENO⁶ bestemd te zijn tegen 2007. Aangezien dit een stijging van de totale ‘groene’ oppervlakte betekent, dienen andere bestemmingen herbestemd te worden naar groene oppervlakte. Een zeer actueel thema is de herbestemming van landbouwgronden in Vlaanderen.

De onzekerheid die gepaard gaat met dergelijke (mogelijke toekomstige) herbestemmingen is een belangrijke hinderpaal voor landbouwers om hun areaal geheel of gedeeltelijk onder een beheerovereenkomst te plaatsen, of een deel van hun gronden (tijdelijk) te bebossen. Dit bleek uit verschillende interviews met de betrokken partijen⁷, en komt ook regelmatig in de pers (zie bijvoorbeeld <http://www.vilt.be/opinie/detail.phtml?id=895> of de passage over het stabiele beleidskader in <http://www.vilt.be/gevilt/detail.phtml?id=969>). Anderzijds zorgt de beperkte ruimte voor uitbreiding van hun gecultiveerde grond voor een stimulans om inkomsten ergens anders te gaan zoeken, bv. in verbrede activiteiten.

Tabel 5 Voorwaarden voor de omzetting van landbouwgrond naar natuur

Voorwaarden voor de omzetting van landbouwgrond naar natuur	1	2	3	4	5	6	7
Mits het betrekken van mensen uit de omgeving (bijvoorbeeld met beheersovereenkomsten of gebruiksovereenkomsten). Samenwerking tussen landbouw en natuur.	+	+	+	+	+	+	+
Mits er een billijke vergoeding tegenover staat	+	+	+	+	+	+	+
Mits het in overeenstemming gebeurt met de eigenaar en gebruiker	+	+			+		+
Mits duidelijke zonerings- en het respecteren van vooraf afgebakende grenzen			+	+		+	
Mits het op voor landbouw marginale gronden gebeurt	+			+			+
Mits het niet binnen de gewestplanbestemming landbouw geschiedt		+		+			+
Mits er voldoende grondvoorraad en eventuele uitruilmogelijkheden zijn		+	+				
Mits onteigening			+	+			
Mits het niet over te grote oppervlaktes gaat				+			
Mits het voeren van een efficiënte communicatie							+
Mits een procesmatige aanpak gespreid over een langere periode							+
Mits het toelaten van beheersjacht					+		
Mits men rekening houdt met de geschiedenis van het gebied				+			
Mits men de grond niet vervuult maar gebruikt voor natuur			+				

Legende: Voorwaarden aangehaald door omwonenden (1), recreanten /passanten (2), landbouwers (3), landbouworganisaties (4) en WBE (5). Voorwaarden waaronder omzetting volgens ambtenaren/initiatiefnemers (6) en natuurverenigingen/initiatiefnemers (7) voor landbouwers aanvaardbaar zou zijn.

Bron: Bogaert, D. (2004)

Naast de herbestemmingen die het areaal landbouwgrond in Vlaanderen zullen doen afnemen, is ook de verweving tussen landbouw-, natuur- en bosgebied een belangrijk aspect. Agrarische gebieden kennen in een belangrijke mate een overlap met natuurgerichte sectorale gebiedsafbakeningen⁸. Heel wat landbouwers en landbouworganisaties zijn echter niet te

⁶ GEN = Grote Eenheden Natuur; GENO = Grote Eenheden Natuur in Ontwikkeling. GEN en GENO maken samen het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN) uit.

⁷ In het kader van eerder onderzoek van IDEA Consult ism Laga en Studiegroep Omgeving, waarbij de voor- en nadelen van de verschillende afstemmingsmogelijkheden tussen de RO- en de ‘sectorale’ wetgeving onderzocht werden (2005 – 2006; opdrachtgever: AROHM)

⁸ De Vlaamse Landmaatschappij heeft in 2003 een inventarisatie opgemaakt van de wet- en regelgeving gerelateerd aan buitengebiedbestemmingen in het kader van de ruimtelijke ordening. De daaruit volgende nota geeft een goed beeld van de relatie tussen

vinden voor een verweving tussen natuur en landbouw. Uit Tabel 5 volgt dat landbouwers de omzetting van landbouwgrond naar natuur enkel haalbaar vinden indien er een onteigening komt, een duidelijke zonering of een billijke vergoeding. Daarenboven is het moeilijk om een bouwvergunning te verkrijgen voor activiteiten zoals hoevertoerisme of hoeververkoop in het Vlaams Ecologisch Netwerk (VEN) of ander natuurgebied. Echter, agrarisch gebied met aanpalende natuurwaarden kan ook zorgen voor een belangrijk toeristisch-recreatief voordeel.

Tabel 6 Bosoppervlaktes die niet in bos-, groen-, of parkgebied liggen

	ANTWERPEN	LIMBURG	OOST-VLAANDEREN	VLAAMS BRABANT	WEST-VLAANDEREN	Totaal
Woonzone	2.473 ha	1.679 ha	501 ha	715 ha	254 ha	5.623 ha
Gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen	615 ha	556 ha	343 ha	193 ha	121 ha	1.828 ha
Dienstverleningsgebieden	2 ha	2 ha	5 ha	3 ha	0 ha	13 ha
Recreatiegebieden	2.239 ha	1.602 ha	401 ha	158 ha	159 ha	4.560 ha
Agrarische gebieden	7.358 ha	5.217 ha	3.539 ha	4.438 ha	786 ha	21.339 ha
Industriegebieden	620 ha	1.511 ha	264 ha	81 ha	28 ha	2.504 ha
Ontginningsgebieden	420 ha	587 ha	87 ha	18 ha	55 ha	1.168 ha
Overige	689 ha	283 ha	17 ha	42 ha	13 ha	1.044 ha
Totaal	14.417 ha	11.438 ha	5.157 ha	5.648 ha	1.417 ha	38.103 ha

	ANTWERPEN	LIMBURG	OOST-VLAANDEREN	VLAAMS BRABANT	WEST-VLAANDEREN	Totaal
Woonzone	17%	15%	10%	13%	18%	15%
Gemeenschapsvoorzieningen en openbare nutsvoorzieningen	4%	5%	7%	3%	9%	5%
Dienstverleningsgebieden	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Recreatiegebieden	16%	14%	8%	3%	11%	12%
Agrarische gebieden	51%	46%	69%	79%	55%	56%
Industriegebieden	4%	13%	5%	1%	2%	7%
Ontginningsgebieden	3%	5%	2%	0%	4%	3%
Overige	5%	2%	0%	1%	1%	3%
Totaal	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Bron: Leyman, A. en Vandekerckhove, K. (INBO, maart 2003)

Momenteel liggen grote oppervlaktes waardevolle bossen in agrarische gebieden, zoals blijkt uit Tabel 6. Deze tabel toont voorts aan dat bossen een belangrijke rol spelen in de agrarische gebieden; en dus mogelijks een belangrijke impact hebben op de keuze van de betrokken landbouwers om al dan niet hun activiteiten te gaan verbreden (naar activiteiten die minder grondgebonden zijn). Meer en meer landbouwers worden ‘gestimuleerd’ om akker- of graslanden om te zetten in bossen. Daarnaast worden ook extra subsidies gegeven voor bebossing op landbouwgrond -in het kader van EU Verordening 1257/99 van juli 1999- waarbij men tracht deze bebossing op duurzame wijze te laten beheren⁹. Voor bosaanplantingen in een agrarisch gebied is echter een vergunning van de gemeente vereist (zie Veldwetboek art. 35bis). De gemeente dient hierbij na te gaan of de voorziene bebossing de landbouwstructuur niet zou verstoren. Dergelijke bebossinginitiatieven zijn dus niet zonder meer overal mogelijk op het Vlaamse platteland. Net als bij de overlap met natuurgebieden kan de aanwezigheid van bos in de nabijheid van landbouwgronden zorgen voor een extra

hoofd- en overdrukbestemmingen, maar is te omvangrijk om hier op te nemen. De geïnteresseerde lezer kan dit document bij de VLM aanvragen.

⁹ Bebossingssubsidies gelden pas vanaf 0,5 ha, ongeacht de ruimtelijke bestemming. Voor meer info mbt het speciale regime voor de landbouwers, zie: <http://www.mina.vlaanderen.be/wiedoetwat/aminal/taken/bosengroen/frmsetbos.htm>

attractie die hoevertoerisme en –recreatie een meerwaarde kunnen geven en voor een extra stimulans om activiteiten op het gebied van landschapszorg uit te voeren.

3.2 Bestuurlijke context

Niet alleen de fysische omgeving speelt een belangrijke rol bij de keuze van de activiteiten van de Vlaamse landbouwer. Ook speelt het beleid ten aanzien van de traditionele en verbrede activiteiten een belangrijke rol.

In de studie naar verbreding in West-Vlaanderen blijkt dat verbreders vinden dat het beleid verbreding moet ondersteunen. Belangrijkste topics daar zijn het verkrijgen van subsidies bij opstart en advies en begeleiding (Van de Velde, Calus et al. 2005). De studie in de Brusselse rand door Van Huylenbroeck et al (2005) heeft als voordeel dat zowel Vlaamse als Waalse landbouwers bevestigd werden. Zij stellen een verschil vast tussen het regionale en het lokale beleid, aangezien Vlaamse landbouwers vaker aan een vorm van verbreding doen dan hun Waalse collega’s. In Tabel 7 wordt de (positieve of negatieve) rol van een bepaalde beleidsmaatregel op actieve diversificatie en milieugerelateerde activiteiten weergegeven. Hieruit blijkt ondermeer dat het Vlaamse beleid actieve diversificatie stimuleert terwijl het Waalse beleid dit eerder ontmoedigt. Promotie acties zorgen zowel in Vlaanderen als Wallonië voor meer actieve diversificatie en minder opname van milieumaatregelen, terwijl het aanbieden van diensten net voor de tegengestelde reactie zorgt.

Tabel 7 Relatie (regionaal en lokaal) beleid en landbouwers

Een beleid meer toegespitst op ..., zorgt voor	actieve diversificatie	milieumaatregelen
Promotie (in Vlaanderen)	+	-
Promotie (in Wallonië)	(+)	-
Diensten	-	+
Vlaams beleid	+	(-)
Waals beleid	-	(+)

Noot: Resultaat tussen haakjes betekent dat dit resultaat niet significant is op 5% niveau.

Bron: Van Huylenbroeck et al. (2005)

Hoewel de landbouwer met betrekking tot verbreding meer ‘stimuli’ verwacht vanuit de markt dan van de overheid (bron: Boerenbond, 2006 - zie ook verder), wordt door de landbouwers aangedrongen op meer rechtszekerheid en op een vergoeding op economische basis (voor die activiteiten waarbij de overheid en de samenleving aansturen op ‘diensten’).

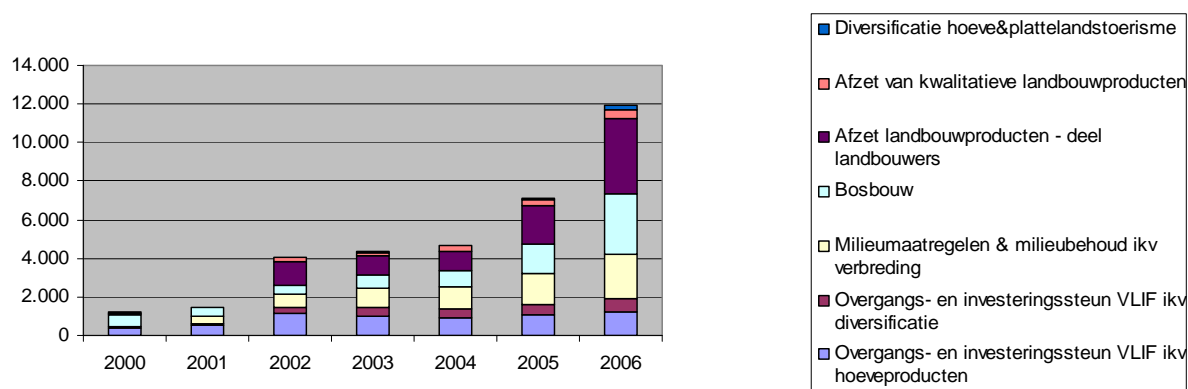
De verschillende financiële en ondersteunende maatregelen vanuit de Gewestelijke overheid spelen hier deels op in (zie 3.2.1). De betrokken bepalingen en modaliteiten in de verschillende wetteksten spelen echter ook een belangrijke rol voor het succes van specifieke verbredingsactiviteiten. Hierop gaan we in de volgende paragrafen kort op in.

3.2.1 Financiële stimuli

In het kader van het Vlaamse programma voor plattelandontwikkeling 2000-2006, dat mede wordt ondersteund door de EU, worden een aantal maatregelen getroffen ter ondersteuning van verbrede activiteiten. Bij de vertaling van de Europese maatregelen voor plattelandbeleid naar het Vlaamse niveau wordt immers als eerste strategische doelstelling ‘de economische

leefbaarheid van de Vlaamse land- en tuinbouwbedrijven ondersteunen door diversificatie en risicospreiding te bevorderen en de multifunctionele rol te ontwikkelen’ vooropgesteld (Vlaamse Regering 1999). Deze maatregelen omvatten zowel kapitaalsteun voor verbrede activiteiten (waaronder VLIF steun) als ook financiële steun voor tijdsintensieve maatregelen met een positieve bijdrage tot natuur, landschap of zorgactiviteiten, steun voor bosbouw. Op basis van schattingen van het aandeel van verbrede activiteiten in de betrokken PDPO-categorieën, wordt in de onderstaande figuur de evolutie van de steun aan de verschillende verbredingsactiviteiten geschetst.

Figuur 12 Steunbedragen verbrede activiteiten in het kader van PDPO '00 –'06 (€1.000)

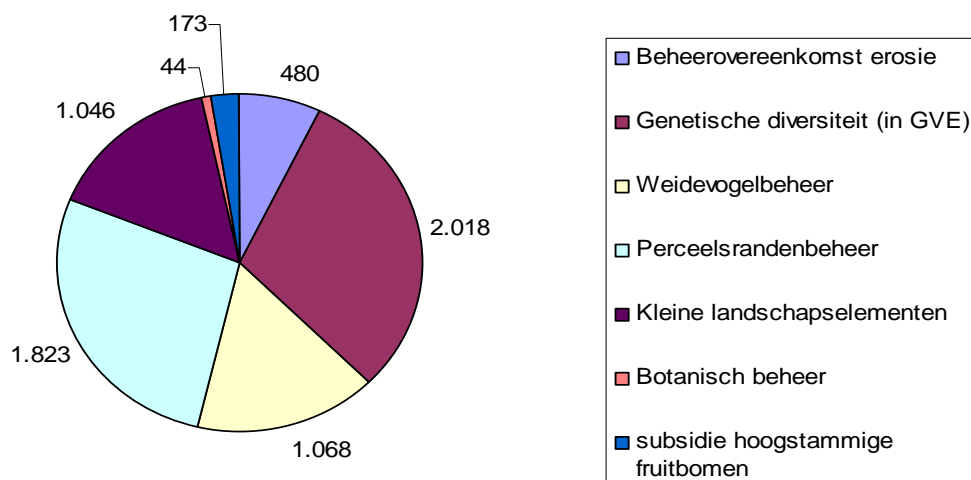
Bron: eigen analyse o.b.v. data AM&S (totale uitgaven PDPO; milieumaatregelen PDPO & verdeling investeringsbudget VLIF)

Met betrekking tot directe financiële steun betreffende milieumaatregelen in het kader van PDPO, is er de voorbije 6 jaar naar schatting ongeveer 6.65 miljoen euro aan subsidies gegeven voor activiteiten in het kader van verbrede landbouw¹⁰. Hiervan zat ongeveer 67% bij de beheerovereenkomsten van de VLM. De verdeling van de steun over de verschillende maatregelen wordt Figuur 13 meegegeven.

Indien men de investeringssteun van het VLIF nader bekijkt, wordt opgemerkt dat in 76% (3371 van de 4448) van de in 2005 ingediende dossiers investeringen zijn in de categorie ‘installaties, materieel en vee’. Bijna 23% hiervan zijn investeringen die op een uitgesproken wijze betrekking hebben op het milieu en 4% op de diversificatie in de land- en tuinbouw. In 2004 was dit respectievelijk slechts 14% en 2,6%. In 54% van alle dossiers zijn investeringen in de categorie ‘bouw en verbetering van bedrijfsgebouwen’ voorzien. Ook hier kunnen een aantal investeringen toegewezen worden aan verbeteringen voor het milieu, diversificatie, dierenwelzijn of biologische landbouw. Ongeveer 5% van alle goedgekeurde dossiers (224) had in 2004 en 2005 expliciet betrekking op diversificatie en verbreding. In de periode 2000-2006 werd voor ongeveer €1,8 miljoen steun verleend voor installaties voor de diversificatie van de activiteiten van het bedrijf. €4 miljoen steun ging naar installaties om landbouwproducten op het bedrijf te vervaardigen en rechtstreeks te verkopen (samen ongeveer 3,5% van het totale VLIF-steunbudget in die periode).

¹⁰ Hier werd, volgens onze afbakening van verbrede landbouw, geen rekening gehouden met de beheerovereenkomsten water, natuur, mechanische onkruidbestrijding, sierteelt, maatregelen in het kader van biolandbouw en hectaresteen.

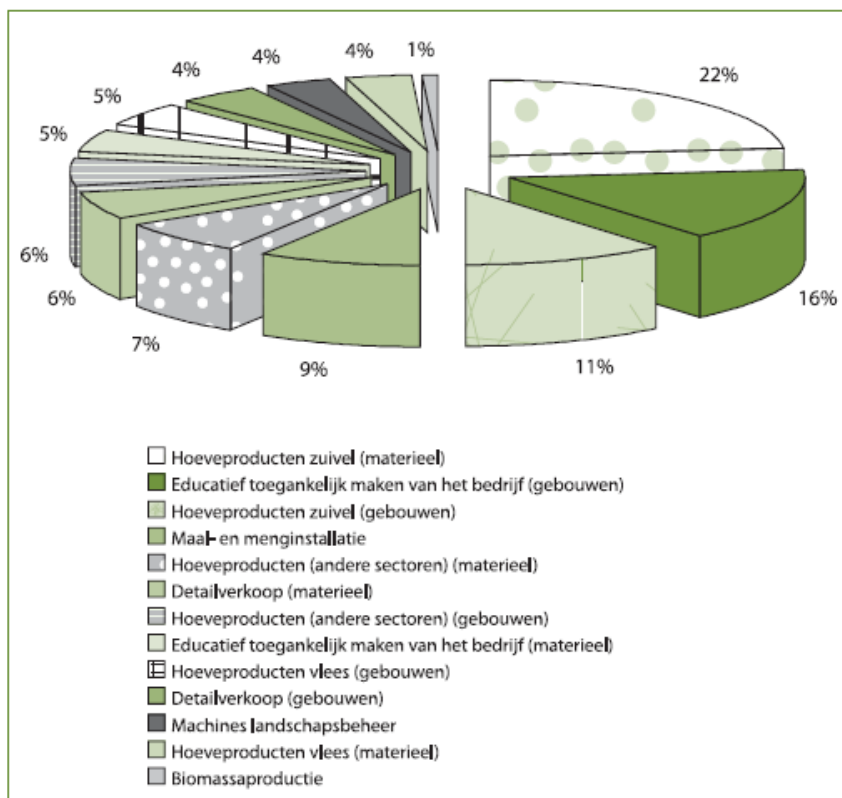
Figuur 13 Steunbedragen verbrede activiteiten in het kader van agromilieu (LMN) (€1.000)

Bron: eigen analyse o.b.v. data AM&S (milieumaatregelen PDPO)

De onderstaande figuur geeft een overzicht van de activiteiten die VLIF-steun verkregen in het kader van diversificatie, en de onderlinge verhouding van die activiteiten (naar aantallen). Uit deze figuur blijkt duidelijk dat de investeringen m.b.t. diversificatie die veruit het meest terugkwamen investeringen zijn betreffende de productie van hoevezuivelproducten (gebouwen en materieel, samen goed voor 33% van de dossiers). Ongeveer 21% van de aanvragen voor diversificatie hadden betrekking op hoevetoerisme en het openstellen van bedrijven aan groepen.

Figuur 14 Verdeling van het aantal verrichtingen onder de doelgroep diversificatie

Bron: (Vlaams Landbouwinvesteringsfonds 2006)

Het is echter niet zo dat alle landbouwers die aan verbreding doen ook steun aanvragen. Uit de studie in West-Vlaanderen uitgevoerd door Van de Velde et al. (2005) blijkt dat 69% van de verbreders geen subsidies gekregen heeft bij het starten van hun verbrede activiteiten. 29% van de respondenten vindt het gebrek aan subsidiëring en financiële steun een belangrijk of zeer belangrijk knelpunt. Dit kan o.a. te wijten zijn aan een kleinschalige opstart (de verbrede activiteit wordt vaak eerst op kleine schaal uitgetest), terwijl VLIF een minimumgrens instelt vooraleer men in aanmerking komt voor steun. In West-Vlaanderen stellen 57 van de 85 ondervraagde verbreders met subsidies niet afhankelijk te zijn van deze subsidies en 45 onder hen zouden de activiteit ook gestart zijn zonder subsidie. De belangrijkste bron van subsidies bij deze 85 verbreders zijn de investeringssubsidies van het VLIF.

Ook in Nederland stelt men vast dat de meeste landbouwersrespondenten geen subsidie ontvingen. Indien ze toch een subsidie hadden gekregen was die voornamelijk afkomstig van een agrarische natuurvereniging. Hierbij werd ook vastgesteld dat de verbrede activiteiten niet afhankelijk waren van de verkregen subsidies (Wanninck 2002). Verbrede landbouw kent dus nog andere belangrijke contextelementen. Hierop gaan we in de volgende paragrafen nader in.

3.2.2 Wetgeving: voorwaarden en vereisten

Naast financiële stimuli kan de overheid verbreding ook stimuleren of afremmen via de wetgeving die van toepassing is op bepaalde verbredingsactiviteiten. Wanneer landbouwers met verbreding starten valt deze activiteit vaak onder specifieke niet-landbouwregelingen. Zo zal voor deze activiteit een wijziging in het handelregister moeten worden gevraagd omdat het een andere activiteit met andere nomenclatuur vergt. Daarnaast moet ook een hele reeks stedenbouwkundige-, milieu-, waterwinning- en andere vergunningen worden aangevraagd en moeten de geschikte productierechten (melkquota, nutriëntenhalte, e.a.) worden verworven.

Sommige verbredingsactiviteiten moeten aan specifieke voorwaarden of normen voldoen zoals op vlak van hygiëne bij directe verkoop of op vlak van aantal kamers, brandveiligheid en respecteren van normen bij hoevetoerisme. Deze maatregelen zijn nodig om de kwaliteit van de verbreding te garanderen maar kunnen wel remmend werken op diversificatieactiviteiten vooral als ze bijkomende investeringen vergen of dusdanig streng zijn dat ze de rendabiliteit van de activiteit in gedrang brengen. Landbouwers uit West-Vlaanderen geven aan dat het voornaamste knelpunt bij verbrede activiteiten bestaat uit de wetgeving en bureaucratie (47% van de respondenten die aan verbreding doen vindt dit belangrijk of zeer belangrijk). Voor 44% van de landbouwers die niet aan verbreding doen is de te strenge wetgeving een belangrijke reden om niet aan verbreding te doen (Van de Velde, Calus et al. 2005). Een voorbeeld hiervan is de specifiek op landbouw- en voeding gerichte regulering die vaak remmend werkt en een belangrijke hindernis vormt voor de eigen verwerking van hoeveproducten. De wet van het federale agentschap rond voedselveiligheid betreffende autocontrole, meldingsplicht en traceerbaarheid, die geldt sinds 1 januari 2005, stelt dat alle voedselproducenten, dus ook hoeveproducenten, zelf verantwoordelijk zijn voor wat ze produceren en daarom in alle stadia van de productie zelf voor de controle moeten zorgen. Hiervoor zijn ze verplicht een zelfcontroleplan op te maken waarmee zij de veiligheid van hun producten kunnen garanderen. Niet elke landbouwer heeft de kennis en ervaring om een dergelijk plan efficiënt en snel op te stellen, waardoor dit een meerkost betekent. Het gaat hier vooral om garanties over de gebruikte grondstoffen en hygiënische regels voor het personeel (www.hoeveproducten.be).

Op het moment dat normering en voorwaarden een knelpunt vormen, is aangepast of flankerend beleid nodig. Een voorbeeld hiervan is de aanpassing van de wetgeving op hoevetoerisme die het aantal kamers beperkte tot 4. Volgens de Hoeve- en Plattelandstoerisme in Vlaanderen zijn acht kamers noodzakelijk indien het hoeveverblijf uitbater daar een volledig inkomen wil uit verwerven. Op 20/02/2007 heeft Vlaams minister van Landbouw Yves Leterme meegedeeld dat uitbaters van boerderijen voor hoeve- en plattelandstoerisme voortaan hun capaciteit van vier kamers mogen verdubbelen tot acht met een maximum aantal toegelaten verblijfsgasten van 32. Niet iedere hoeveverblijf uitbater kiest er echter voor om één persoon fulltime in te zetten in het hoevetoerisme. Vaak is dat slechts deeltijds waarbij een deel van het inkomen ook gehaald wordt door mee te werken op het landbouwbedrijf of anderzijds van activiteiten buitenshuis.

Ook algemene wetgeving kan remmend werken op verbreding. Voorbeeld hiervan is de recente maatregel van Minister Frank Vandenbroucke over de maximumfactuur voor schooluitstappen. Dit is mogelijks een belangrijke hinderpaal voor de verbredingsactiviteit ‘hoeve-educatie’ in het kader van plattelandsklassen. De reden hiervoor is dat in vergelijking met andere educatieprojecten die doorgaans wel relatief goed gesubsidieerd zijn (milieu- en natuureducatie, sporteducatie, cultuureducatie,...), dit niet het geval is met landbouweducatie. Indien de scholen verplicht worden hun georganiseerde betalende uitstappen financieel te limiteren, zal dit mogelijks een belangrijke vraagreductie voor deze activiteit met zich meebrengen. Immers, landbouweducatie kadert niet zelden in een ‘bredere’/langere uitstap (zoals plattelands- of boerderijklassen); die globaal gezien wel een belangrijke financiële input van de scholen vereist (gemiddeld €100 plus vervoerkost). De scholen zullen daarom mogelijks meer beroep gaan doen op gelijkaardige formules die minder duur uitvallen. Hierbij denken we dan vooral aan boerderijbezoeken (van een hele of een ganse dag); wat dan weer een ‘positief’ effect heeft op deze vorm van landbouweducatie. Hierbij is het natuurlijk wel belangrijk dat deze boerderijen op relatief korte afstand van de scholen liggen¹¹, waardoor de transportkost gereduceerd wordt.

3.2.3 Het bos versus de bomen

Een stimulerend beleid van de overheid zorgt soms voor een overvloed van mogelijke steunmaatregelen (met bijhorende voorwaarden), waar de gemiddelde landbouwers soms het bos door de bomen niet meer van ziet. Het succes van de inzet van bedrijfsplanners bij de VLM, of het gebruik van de diensten van organisaties zoals Boerenbond toont het belang van ondersteuning aan. Ook initiatieven zoals e-Horizon zijn hierbij een belangrijk hulpmiddel. Een ver(der)gaande harmonisering van de verschillende mogelijkheden voor de landbouwer en een meer proactieve houding van de verschillende overheidsinstanties blijven echter nog steeds hoog op de agenda van de landbouwers en landbouworganisaties staan.

3.2.4 Administratieve lasten

Onderzoek in het kader van een nulmeting van de administratieve lasten in de landbouwsector¹² toont duidelijk aan dat heel wat steun- en andere maatregelen gehinderd worden in hun effectiviteit en/of bereik door de bijhorende informatieverplichtingen waaraan

¹¹ Zie bijvoorbeeld het systeem van de Provincie West-Vlaanderen, waarbij men een provinciedekkend netwerk van bezoekboerderijen probeert uit te bouwen die op relatief korte afstand van de scholen liggen.

¹² IDEA Consult (Geert Steurs, Kristof Mertens en Katrien Van Dingenen), 2006-2007. De concrete cijfers & bevindingen mogen echter (nog) niet gecommuniceerd worden

de betrokken land- of tuinbouwer dient te voldoen. Deze informatieverplichtingen worden namelijk door verschillende landbouwers aangekaart als een belangrijk knelpunt in de uitvoering van hun activiteiten. De impact van deze gepercipieerde lasten mag niet onderschat worden: voor kleinere activiteiten zullen de betrokken landbouwers deze last proberen te omzeilen, door bijvoorbeeld de betrokken verbredingsactiviteit niet op te starten of het illegaal te doen (bv. zonder bouw- of milieuvergunning). Anderzijds zorgen deze lasten voor een productiviteitsdaling, waardoor de verbreder minder inkomsten uit zijn activiteiten kan halen.

3.3 Sociaal-maatschappelijke context

3.3.1 *Persoonlijke kenmerken & sociale omkadering*

Uit de studie van de Brusselse Rand (Van Huylenbroeck, Van Hecke et al. 2005) blijkt dat er een duidelijke link bestaat tussen toepassing van milieumaatregelen en het persoonlijke ‘milieubewust’ zijn van de landbouwers: de betrokken subsidies zijn niet noodzakelijk de belangrijkste ‘stimulans’ voor dergelijke verbredingsactiviteiten. Landbouwers met milieumaatregelen vinden vaker dan hun collega’s dat voor landbouwers een taak is weggelegd in het behoud van het typische landschap. Ook landbouwers met heggen en bomen (niet gesubsidieerde milieumaatregelen) vinden dat, bovendien zijn zij ook vaker lid van een natuurvereniging. Deze landbouwers vinden dat zijzelf een grote rol spelen in het behoud en de bescherming van de natuur (Van Huylenbroeck, Van Hecke et al. 2005). Deze positieve houding naar milieu-impact werd ook door Vanslebrouck et al. (2002) gevonden.

Het sociale netwerk waartoe landbouwers behoren, heeft dan ook een belangrijke invloed op het opnemen van verbredingsactiviteiten. Van de Velde et al. (2005) vond dat verbreders vaker aangesloten zijn bij een belangenvereniging dan de niet-verbreders. In het onderzoek van Jongeneel et al. (2004) wordt gesteld dat wanneer een landbouwer aangesloten is bij een belangenvereniging er meer kans is dat hij een verbreder is. Deze landbouwers zijn sociaal meer actief en staan daardoor meer open voor nieuwe vragen van de gemeenschap. Vandaag zijn de Boerenbond, het ABS (Algemeen Boeren Syndicaat) en het VAC (het Vlaams Agrarisch Centrum)¹³ de belangrijkste belangenverenigingen voor Vlaamse landbouwers. Met 250 personeelsleden verspreid over alle provincies en bijna 20.000 leden blijft de Boerenbond de sterkst uitgegroeide syndicale organisatie voor landbouw én platteland. De ABS telt ruim 8.000 leden (waarvan bijna de helft in West-Vlaanderen en een kwart in Oost-Vlaanderen); het VAC een 3.000-tal. De organisatiegraad van de Vlaamse landbouw ligt bijgevolg sterk boven de 50 procent (*bron: Van Molle, L, 2001*).

In de studie van Meert et al. (2005) wordt gesteld dat verbreders een sterk sociaal netwerk hebben. Interactie met andere landbouwers is een cruciale factor om nieuwe activiteiten op te starten. Ook de studie in de Brusselse rand komt tot dergelijke conclusies. Zo vindt onder andere 60% van de respondenten dat hoeveerverkoop bijdraagt tot een goed contact tussen landbouwers en bewoners en bijna 70% dat land- en tuinbouw de levenskwaliteit van de plaatselijke inwoners verhoogt. Multifunctionaliteit is dus duidelijk gerelateerd aan sociale integratie (Van Huylenbroeck, Van Hecke et al. 2005). Dit is voor vele landbouwers ook een belangrijke reden om aan verbreding te doen, in West-Vlaanderen is dit voor 50% van de verbreders belangrijk of zeer belangrijk (Van de Velde, Calus et al. 2005).

¹³ Het VAC is een organisatie die zich sterk oriënteert naar kleinschalige en biolandbouw.

3.3.2 *Evolutie consumentenvraag*

Uit het jaarverslag van de Boerenbond blijkt dat de boeren en tuinders meer heil verwachten van de markt dan van de overheid. De evolutie van de consumentenvraag (zowel naar diensten als producten toe) lijkt daarom van cruciaal belang. Belangrijke informatie hieromtrent kan worden gehaald uit het profiel van de consument van hoeveproducten. Dergelijke informatie is beschikbaar via de paneldata van het GfK (schatting van de uitgaven van consumenten bij de aankoop van voedingsproducten op de hoeve) alsook via onderzoek naar het klantenprofiel van consumenten van hoeveproducten van het VLAM (enquête bij 3370 klanten van 50 landbouwers in de periode 2004-2007) (zie Tabel 8).

Tabel 8 Consumenten van hoeveproducten, in % tov de Vlaamse gezinnen, 2000-2005

	2000	2001	2002	2003	2004	2005
plantaardige voeding	30%	26%	27%	23%	24%	21%
dierlijke voeding	48%	42%	44%	45%	41%	40%
zuivelproducten	29%	20%	20%	23%	19%	16%

Bron: Eigen analyse obv data GfK (2007)

Van alle gezinnen in Vlaanderen die hoeveproducten kopen, koopt het grootste deel plantaardige voeding. Volgens de GfK panel data, had in 2000 48% van alle gezinnen een dierlijk voedingsproduct op een hoeve gekocht, 30% een plantaardig voedingsproduct en 28% een zuivelproduct. Op het gebied van bestedingen werd relatief meer geld besteed aan dierlijke voedingsproducten dan aan de andere twee vormen (2% t.o.v. 1% van het bestede inkomen aan voeding). Gedurende de jaren is het percentage gezinnen dat op een hoeve aankoopt gedaald tot 21% voor plantaardige voeding, 40% voor dierlijke voeding en 16% voor zuivelproducten in 2005. Ook het aandeel van hoevekoop in de besteding is sterk gedaald. De consumptie van zuivelproducten omvat voornamelijk consumptiemelk, boter, yoghurt en kaas. Vooral deze laatste categorie is sterk achteruitgegaan tussen 2000 en 2005.

De klantenkring van een hoeveproducent bestaat vooral uit vrouwen, met uitzondering van de productcategorieën fruit, groenten en aardappelen waar meer mannen zijn (VLAM). De gemiddelde leeftijd van de hoeveklant ligt boven de 50 jaar. In 2000 kochten meer grote gezinnen (minstens 4 gezinsleden) op de hoeve, terwijl in 2005 vooral kleine gezinnen (1 of 2 personen) op de hoeve kopen. In 2005 wordt de koop op de hoeve relatief vaker gedaan door gezinnen uit de lagere klasse, terwijl dit in 2000 nog niet het geval was (GfK) Tabel 9. Meestal wordt de hoeve wekelijks bezocht. De categorie zuivel heeft de hoogste aankoopfrequentie, vlees en aardappelen de laagste. Zuivelproducten worden eerder in kleine hoeveelheden aangekocht en aardappelen in grote hoeveelheden. Pakkettensystemen van groenten worden wekelijks verdeeld, vleespakketten worden maandelijks tot halfjaarlijks afgehaald (VLAM). Uit de cijfers van 2006 blijkt dat Waalse consumenten relatief vaker zuivelproducten kopen op de hoeve dan een Brusselse of Vlaamse consument (dit was nog niet zo in 2000) (GfK, zie ook Tabel 9). Voor de andere productcategorieën is dit niet het geval. De meeste hoeveklanten wonen in de buurt van de hoeve. Toch zijn er klanten bereid lange afstanden af te leggen voor gespecialiseerde producten zoals ijstaarten, vlees en geitenkaas (VLAM). Meer dan 65% van de hoeveklanten koopt soortgelijke producten ook in de supermarkt en 16% in andere hoeves. Bijna een kwart van de hoeveklanten kopen andere, niet-soortgelijke hoeveproducten op andere hoeves (VLAM).

Tabel 9 Demografische kenmerken (per productgroep) van de consumenten die hoeveproducten kochten, in % van een bepaalde productgroep, 2006

	zuivel	dierlijke voeding	plantaardige voeding
Ligging			
België	5,32	10,01	20,03
Vlaanderen	5,01	11,23	24,73
Brussel	2,94	7,09	14,55
Wallonië	6,62	8,87	13,77
Leeftijd			
<30 jaar	1,16	1,99	7,4
30-40 jaar	1,41	5,01	9,6
40-50 jaar	4,96	8,67	18,29
50-64 jaar	5,63	11,73	24,2
>64 jaar	9,43	15,64	29,01
Gezinsgrootte			
1-2 personen	6,15	11,55	21,39
3 personen	4,12	7,95	19,25
4-5 personen	3,39	6,29	15,86
Inkomensklasse			
hoge klasse	3,43	7,88	16,69
middenklasse	5,79	10,26	21,2
lage klasse	7,84	13,83	23,26

Bron: Eigen analyse obv data GfK

In Vlaanderen zijn vier verschillende trends te herkennen in het consumentengedrag op het gebied van voedsel: gezondheid, gebruiksgemak, hedonisme en ethiek. Vooreerst gaat de consument op zoek naar gezonde, maar vooral natuurlijke voeding. Het voedsel moet een natuurlijk en vers imago hebben. Veiligheid is daarenboven een absolute voorwaarde waaraan moet worden voldaan. De landbouw speelt hierop in door zijn producten te voorzien van een dergelijk imago en door te proberen om supplementen op een natuurlijke wijze in het voedsel te brengen (denk maar aan omega-3). Een onderdeel van dit zoeken naar natuurlijke voeding is het respecteren van de seizoenen. Consumenten willen hoe langer hoe meer groenten en fruit eten op het moment van de binnenlandse oogst. Hoeveproducten kunnen mits een goed controle systeem aan deze eisen voldoen.

Een tweede trend is de groei van convenience goederen. De consument maakt veel gebruik van kant en klare maaltijden, gaat vaker buitenshuis eten, koopt groenten en vlees die niet veel bereidingstijd vergen etc. Een dergelijke consument zal minder bereid zijn tot aankopen in een hoevewinkel omdat deze slechts een beperkt aanbod hebben, waardoor de consument verscheidene winkels moet bezoeken vooraleer hij alles heeft, wat terug tijd en geld kost.

Voorts laten veel consumenten hun keuze afhangen van persoonlijk verifieerbare kenmerken, zoals de smaak. Een consument verwacht dat een ‘beter’ product (waar hij een meerprijs moet voor betalen) beter smaakt. Of hoeveproducten hiervoor in aanmerking komen is sterk afhankelijk van de persoonlijke voorkeur van de consument.

Tot slot hecht een deel van de consumenten veel belang aan duurzaamheid. Onderzoek heeft echter aangetoond dat velen onder hen toch niet overgaan tot het kopen van duurzame

producten (zoals bio). Slechts een kleine niche wil de meerprijs voor duurzaamheid en gezondheid betalen. In het algemeen zal, zolang de bereidheid tot het betalen van de meerprijs beperkt blijft, de vraag naar hoeveproducten relatief beperkt blijven. (Verbeke 2006)

3.3.3 *Groeiende vrijetijdssector*

De vrijetijdssector kent een steeds groeiende trend zowel in termen van tewerkstelling als in termen van bestedingen van de consumenten. Zo is bijvoorbeeld de totale tewerkstelling in het Vlaamse Gewest toegenomen met 3,86% tussen 2000 en 2004 terwijl de tewerkstelling in de sectoren “hotels en restaurants” en “sociaal-culturele en persoonlijke diensten” samen toegenomen is met 5,58%¹⁴. De bestedingen van de recreatieve verblijfstoerist in Vlaanderen zijn ook toegenomen tussen 2000 en 2005¹⁵. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de kust, de kunststeden en de Vlaamse Regio’s. De volgende bedragen geven de bestedingen van de recreatieve verblijfstoerist per persoon en per overnachting voor de verschillende geografische onderverdelingen¹⁶:

- Kust: 60,07 euro in 2005 tegenover 42,58 euro in 2000 (+17 euro)
- Kunststeden: 131,73 euro in 2005 tegenover 132,36 euro in 2000 (stabiel)
- Vlaamse Regio’s: 57,55 euro in 2005 tegenover 36,09 euro in 2000 (+21 euro)

De Vlaamse Regio’s is hierbij het meest relevante gebied voor het plattelandstoerisme.

Bovendien blijkt uit het VRIND-rapport dat het buitengebied goed scoort op vlak van recreatiemogelijkheden. De sociaal – toeristische verbredingsactiviteiten kunnen hier op inspelen en zich ontwikkelen.

¹⁴ Bron: RSZ, gele brochure, cijfers van 30/06/00 en 31/12/04

¹⁵ Bron: Toerisme Vlaanderen, “De Vlaanderen Vakantieganger”

¹⁶ Ook wanneer rekening wordt gehouden met een gemiddeld inflatie percentage van 3% op jaarbasis, stijgen de uitgaven per persoon en per overnachting aan de Kust (€51,82 in 2005 uitgedrukt in prijzen van 2000 t.o.v. €42,58 in 2000) en in de Vlaamse Regio’s (€49,64 in 2005 uitgedrukt in prijzen van 2000 t.o.v. €36,09 in 2000). In de Kunststeden dalen de bestedingen van €132,36 per overnachting in 2000 tot €113,63 in 2005 uitgedrukt in prijzen van 2000.

4 Verbrede landbouw in Vlaanderen: analyse en beschrijving

Zoals verduidelijkt in ‘*Deel 2.2.2 Diversificatie en verbreding: structurering en reikwijdte concept voor deze opdracht*’ kan men verbreding in Vlaanderen vanuit vier invalshoeken bekijken, gebaseerd op activiteiten- en inkomensdiversificatie.

- De eerste categorie krijgt het label **Sociaaltoeristische activiteiten** (STA) en omvat hoevertoerisme (HT), dagrecreatie en -educatie (ED) en sociale activiteiten (SA).
- De tweede categorie, **Milieu, natuur & landschap** (MNL) omvat agrarisch natuurbeheer (ANB) en agrarisch landschapsbeheer (ALB).
- Categorie drie, **Productie en afzet** (P&A), omvat productie, verwerking en afzet van landbouwproducten.
- **Uitbesteding productiefactoren** (UB PF) bestaat uit verhuur grond en gebouwen (UBI), machines (UBM), dieren (UBD), menselijk kapitaal (LW) en andere (UBmix).

In wat volgt gaan we nader in op elk van deze thema’s, waarna we enkele overkoepelende conclusies trekken. Hierbij wordt telkens aangegeven welke brongegevens werden gebruikt, waarna we een onderscheid maken tussen een kernanalyse (met aanduiding van de globale aantallen landbouwers/hectares binnen die verbredingscategorie) en een profielanalyse (waarbij we nader ingaan op de interne en externe factoren die de keuze voor een bepaald type activiteit kunnen beïnvloeden).

4.1 Sociaaltoeristische activiteiten

4.1.1 Hoevertoerisme, dagrecreatie en –educatie

Brongegevens:

- primaire bron: meitelling van FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie - Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (verder aangeduid als ‘meitelling’)
- secundaire bronnen:
 - VLIF & PIV
 - Vzw’s plattelands- en boerderijklassen
 - Website VILT en Landelijke Gilden

4.1.1.1 Kernanalyse

In 2000 waren er volgens de meitelling 178 van de 40.949 land- en tuinbouwers¹⁷ die een vorm van toeristische nevenactiviteit op hun bedrijf hadden (“toerisme, logies en andere vormen van vrijetijdsbesteding” volgens de meitelling), zijnde 0,43% van het totale aantal land- en tuinbouwers. Drie jaar later is dit aantal zowel absoluut als relatief lichtjes gestegen: in 2003 vermelden 184 land- en tuinbouwers deze nevenactiviteit, op een (gedaald) totaal van 36.577 actieve land- en tuinbouwers. Deze trend zette zich de voorbije jaren voort, waardoor er 190 land- en tuinbouwers actief waren in hoevertoerisme in 2005 (wat 0,55% is ten opzichte van het totale aantal van 34.410).

¹⁷ Land- en tuinbouwers definiëren we als particuliere land- en tuinbouwers in hoofd- of nevenberoep, instellingen met land- en tuinbouwproductie of veehouderij of aannemers met productie (categorieën 1 t.e.m. 5 in de meitelling).

Momenteel zijn hiervan 156 hoevetoerismebedrijven aangesloten bij het PIV (Plattelandstoerisme in Vlaanderen). Hiervan heeft ongeveer 45% van de hoeves een capaciteit van meer dan 10 personen:

Tabel 10 Verdeling van de PIV-landbouwbedrijven naar hun bezettingscapaciteit

Bezettingscapaciteit	#	
<5	32	20,5%
tussen 5 en 10 personen	52	33,3%
>10	44	28,2%
>20	28	17,9%
Totaal	156	100,0%

Bron: Eigen analyse obv data PIV (2007)

Indien naar het aantal steunaanvragen wordt gekeken bij het VLIF, ziet men een sterke stijging tussen 2000 en 2001 (van 15 naar 40 aanvragen), en nadien een verdere stijging tot 52 steunaanvragen in 2005. Over de periode 2000-2006 resulteerde dit in 290 steunaanvragen bij het VLIF. Deze aanvragen werden ingediend door 174 verschillende bedrijven, waarbij de gemiddelde kosten per dossier ongeveer €62.000 waren. De totale kosten voor de periode 2000-2006 worden op meer dan €18 miljoen geschat. Het grootste gewicht bij deze aanvragen zit bij de investeringen in gebouwen (209 van de 290 aanvragen in de betrokken periode).

Uit de analyse van de vzw Plattelandklassen blijkt voorts dat 56 landbouwbedrijven aangesloten zijn bij de activiteiten van deze vzw, die vanuit specifieke centra plattelandsklassen begeleiden bij hun bezoeken aan boerderijen. In 2006 ontvingen deze bedrijven 128 plattelandsklassen (~ 4.857 kinderen), tijdens 398 bezoeken. Uit het interview met onze contactpersoon bleek dat het aantal deelnemende bedrijven tussen 2000 en 2003 is toegenomen, doch de voorbije 3 jaar (2003-2006) relatief constant is gebleven. In de periode 2000-2003 was de vraag immers groter dan het aanbod, en werd door de vzw actief op zoek gegaan naar nieuwe potentiële landbouwbedrijven die aan deze projecten willen meewerken. De vzw Boerderijklassen organiseert ook uitstappen voor scholen. In 2005-2006 kregen zij gemiddeld 75 scholen over de vloer per jaar en werden 9 boerderijvakantieweken georganiseerd (goed voor 3700 deelnemers). Het aantal overnachtingen is redelijk stabiel met jaarlijks ongeveer 11.000 overnachtingen en 15.000 dagverblijven. Dit wordt gebolwerkt door 5 medewerkende bedrijven, waarbij de bedrijfsleiders tussen de 35 en de 50 jaar zijn. (Bron: vzw Boerderijklassen).

Ten slotte werkt de vzw Plattelandsklassen ook samen met een netwerk van 55 kijkboerderijen, die in 2006 meer dan 45.000 bezoekers onthaald hebben¹⁸. Hiervan doen er 24 ook aan thuisverkoop. Op de website van het VILT staan 27 kijkboerderijen geregistreerd, waarvan 17 adressen overlappen met die van de vzw Plattelandsklassen (~ Landelijke Gilden). Op basis van beide bronnen komen we op een totaal van ongeveer 65 geregistreerde kijkboerderijen in Vlaanderen.

¹⁸ Aangezien de bezoekers rechtstreeks boeken bij de kijkboerderijen zelf, is het moeilijk om exacte bezoekersaantallen te kennen.

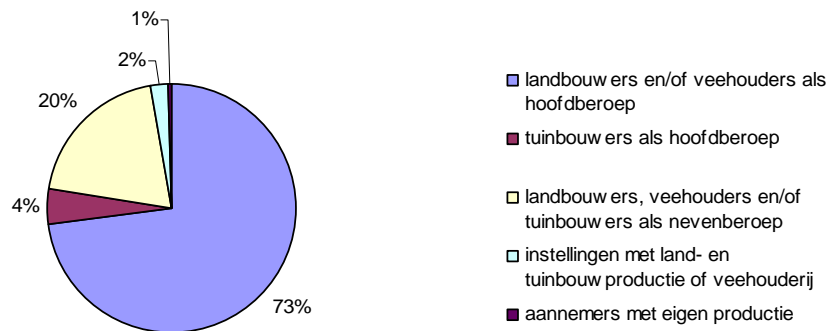
4.1.1.2 Profielanalyse

→ Interne kenmerken

Categorie van de land- of tuinbouwactiviteit

Voorland- en tuinbouwers in hoofdberoep¹⁹ zijn actief in dit verbredingsdomein: ongeveer 70% van respondenten met hoefveterisme, dagrecreatie en -educatie zijn landbouwers of veehouders in hoofdberoep, terwijl dit slechts 50% is bij de totale landbouwpopulatie. Dit in tegenstelling tot de tuinbouwers, die maar 4% van deze groep verbreders uitmaken (t.o.v. ongeveer 15% van de totale groep). 20% van de verbreders behoren tot de categorie “landbouwers, veehouders en/of tuinbouwers als nevenberoep” (die 30% van de totale groep uitmaken).

Figuur 15 Verdeling van de HT&ED-verbreders naargelang hun land- en tuinbouwactiviteit, 2000

Bron: Eigen analyse obv data meetling

Sectortype van het landbouwbedrijf

Bedrijven met dierlijke productie zijn de grootste aanbieders van hoefveterisme en/of educatieve projecten (zie Tabel 11). De vee- en gemengde bedrijven maakten in 2000 samen 61% van deze groep verbreders uit. De subcategorieën ‘melkvee’ en ‘andere graasdieren’ zorgden respectievelijk voor ongeveer 20% en 30% van het totale aantal HT&ED-verbreders, terwijl hun aandeel in de totale groep actieve land- en tuinbouwers respectievelijk slechts 12% en 6% was in 2000. Deze opvallende verhoudingen ziet men ook terugkeren in 2003, wanneer de categorie ‘andere graasdieren’ wederom zorgt voor ongeveer 25% van het totale aandeel HT&ED-verbreders (dit terwijl deze groep eigenlijk maar 6% van de landbouwpopulatie uitmaakt). Ook de andere veebedrijven zijn zeer actief in deze verbredingsactiviteit, zelfs nog significanter in recentere jaren (samen maken ze 70% van de verbreders uit, terwijl ze minder dan 50% van de totale actieve landbouwers uitmaken). Het aandeel tuinbouwbedrijven is gestegen: daar waar ze in 2000 slechts 4,5% van de verbreders uitmaakten (en 17% van de totale groep), is dit in 2003 gestegen tot 12% (met ongeveer een gelijkblijvend aandeel van 18% van de totale groep). Gemengde en akkerbouwbedrijven maakten in beide enquêtējaren elk ongeveer 17% van deze groep verbreders uit.

¹⁹ Deze analyse is gebaseerd op de cijfers van de meetling van 2000.

Tabel 11 Verdeling naar sectortype voor HT&ED-verbreders

	2000				2003			
	Totaal #	# HT&ED verbreders	% bij verbreders	% subgroep	Totaal #	# HT&ED verbreders	% bij verbreders	% subgroep
akkerbouw	5.449	32	17,98%	13,29%	5.187	28	15,22%	14,18%
tuinbouw	7.019	8	4,49%	17,20%	6.503	23	12,50%	17,81%
melkvee	4.864	36	20,22%	11,84%	5.266	31	16,85%	14,38%
rundvee	5.914	11	6,18%	14,48%	5.113	12	6,52%	14,02%
gemengd rundvee	1.868	1	0,56%	4,58%	1.479	5	2,72%	4,05%
andere graasdieren	2.703	53	29,78%	6,50%	2.381	46	25,00%	6,42%
hokdieren	4.005	8	4,49%	9,80%	3.092	6	3,26%	8,48%
gemengde bedrijven	9.011	29	16,29%	22,03%	7.459	33	17,93%	20,41%
Totaal	40.833	178	100%	100%	36.480	184	100%	100%

Bron: Eigen analyse obv data metellingen 2000 en 2003

Ook bij de kijkboerderijen is een overwicht van de melkveesector duidelijk: 31 van de 55 kijkboerderijen in het netwerk van de vzw Plattelandsklassen horen thuis in deze categorie. Daarop volgen varkens en ander vleesvee (8+7 = 15), akkerbouw (12) en fruitteelt (9).

Grootte van het landbouwbedrijf (in SGE)

Wanneer de relatie tussen de grootte van het bedrijf (in termen van SGE) en HT&ED wordt bekeken, is het voor de toestand in 2003 duidelijk dat de ‘middencategorieën’ van de bedrijven relatief meer aan hoevetoerisme en dagrecreatie doen dan de hele grote of de heel kleine bedrijven: hoewel we de groepen zo hebben ingedeeld dat ze elk ongeveer 25% van de totale actieve land- en tuinbouwers uitmaken, zorgen de middelkleine en middelgrote bedrijven elk voor ongeveer 30% van de HT&ED-verbreders. Deze tendens was nog niet waar te nemen in 2000²⁰.

Demografische kenmerken

Indien men naar het opleidingsniveau van de bedrijfsleider kijkt, ziet men dat de lager opgeleide land- en tuinbouwers relatief minder actief zijn in hoevetoerisme en dagrecreatie ten opzichte van hun aandeel in de totale groep. Immers, ongeveer 55% van de land- en tuinbouwers heeft enkel praktische ervaring, maar hun aandeel binnen deze verbredingsactiviteit was slechts 45% in 2003. De hoger opgeleide land- en tuinbouwers zullen zich dus sneller op deze verbredingsactiviteit toeleggen dan hun praktisch geschoolde collega's.

Het grootste aandeel van de steunaanvragen in het kader van deze activiteit wordt gedaan door land- en tuinbouwers (in hoofdberoep) waarvan de bedrijfsleider in de leeftijdscategorie van 30 tot 50 jaar zit (zie Tabel 12). Ten opzichte van hun collega-verbreders zijn hier ook meer 50- tot 60 jarigen (leeftijdscategorie D) actief (bron: VLIF-analyse).

²⁰ De indeling naar SGE was niet beschikbaar voor de data van de metelling van 2005.

Tabel 12 Verdeling naar leeftijdscategorie van de Vlaamse HT&ED-verbreders

	HT&ED - verbreders		Alle verbreders	
	Aantal	% t.o.v. subgroep	Aantal	% t.o.v. subgroep
A: <= 30,	28	9,66%	144	9,91%
B: tss 30 & 40,	114	39,31%	642	44,18%
C: tss 40 en 50	92	31,72%	481	33,10%
D: tss 50 en 60	51	17,59%	164	11,29%
E: 60+	4	1,38%	14	0,96%
(niet gekend)	1	0,34%	8	0,55%
Totaal	290		1453	

Bron: Eigen analyse obv data VLIF (totalen voor de jaren 2000 t.e.m. 2006)

Uit de cijfers van de metellingen blijkt dat de HT&ED-verbreders relatief meer een pc bezitten dan hun collega's niet-verbreders: in 2000 waren er 34% van de verbreders met een pc, terwijl slechts 19% van de totale land- en tuinbouwbevolking in het bezit had. Deze verhoudingen ziet men in de latere enquêtes terugkeren, weliswaar met stijgende cijfers wat betreft het internetgebruik: in 2005 gebruikte meer dan 60% van de verbreders een pc, terwijl slechts 35% van de totale groep dit doet.

Ook het al dan niet hebben van een opvolger blijkt gerelateerd te zijn met de keuze van deze verbredingsactiviteit: slechts 26% van de verbreders zit in de groep van land- en tuinbouwbedrijven die geen opvolger hebben, terwijl die groep meer dan 45% van de totale actieve landbouwbevolking uitmaakt²¹. Het feit dat voor deze activiteiten doorgaans relatief belangrijke investeringen nodig zijn, kan hier een mogelijke verklaring voor zijn.

→ Externe kenmerken

Tabel 13 Geografische verspreiding van de Vlaamse HT&ED-verbreders

	HT&ED?		% in subgroep	% in prov		% in VL			
	Nee	Ja		HT&ED	allen	HT&ED	Allen	Jaar	
Data voor 2000									
ANTWERPEN	(Totaal)	6506	24						
	ANTWERPEN	1934	12	0,62%	50,00%	29,73%			
	MECHELEN	1496	3	0,20%	12,50%	22,99%			
	TURNHOUT	3076	9	0,29%	37,50%	47,28%			
	Aantal prod lb	6.497	24				13,48%	15,87%	2000
						16,30%	15,96%	2003	
						9,47%	15,76%	2005	
VLAAMS BRABANT	(Totaal)	5589	12						
	HALLE-VILVOORDE	2691	7	0,26%	58,33%	48,15%			
	LEUVEN	2898	5	0,17%	41,67%	51,85%			
	Aantal prod lb	6.579	12				6,74%	16,07%	2000
							10,33%	12,88%	2003
						7,89%	12,85%	2005	

²¹ Metelling van 2003 en 2005

Toestandsbeschrijving “Verbrede landbouw”

	HT&ED?		% in subgroep	% in prov		% in VL			
	Nee	Ja		HT&ED	allen	HT&ED	Allen	Jaar	
Data voor 2000									
WEST-VLAANDEREN	(Totaal)	12776	67						
	BRUGGE	2234	11	0,49%	16,42%	17,49%			
	DIKSMUIDE	1445	8	0,55%	11,94%	11,31%			
	IEPER	2322	22	0,94%	32,84%	18,17%			
	KORTRIJK	1437	5	0,35%	7,46%	11,25%			
	OOSTENDE	836	7	0,83%	10,45%	6,54%			
	ROESELARE	1673	3	0,18%	4,48%	13,09%			
	TIELT	2098	3	0,14%	4,48%	16,42%			
	VEURNE	731	8	1,08%	11,94%	5,72%			
	Aantal prod lb	12.728	67					37,64%	31,08%
							34,78%	31,74%	2003
							37,37%	32,22%	2005
OOST-VLAANDEREN	(Totaal)	10658	33						
	AALST	1464	7	0,48%	21,21%	13,74%			
	DENDERMONDE	1291	2	0,15%	6,06%	12,11%			
	EEKLO	1354	5	0,37%	15,15%	12,70%			
	GENT	3551	7	0,20%	21,21%	33,32%			
	OUDENAARDE	1295	6	0,46%	18,18%	12,15%			
	SINT-NIKLAAS	1703	6	0,35%	18,18%	15,98%			
	Aantal prod lb	10.632	33					18,54%	25,96%
							17,39%	26,01%	2003
							17,37%	20,06%	2005
LIMBURG	(Totaal)	5340	42						
	HASSELT	1832	9	0,49%	21,43%	34,31%			
	MAASEIK	1534	20	1,29%	47,62%	28,73%			
	TONGEREN	1974	13	0,65%	30,95%	36,97%			
	Aantal prod lb	5.335	42					23,60%	13,03%
							21,20%	12,91%	2003
							27,89%	12,85%	2005

Bron: Eigen analyse obv data meitelling 2000

Hoewel meer dan de helft van de land- en tuinbouwers in de provincies Oost- en West-Vlaanderen gelegen zijn (respectievelijk 26 en 31%), is het vooral West-Vlaanderen en Limburg die voor het meeste verbreders met hoevertoerisme zorgen. West-Vlaanderen was de voorbije jaren verantwoordelijk voor 34 à 37% van de HT&ED-verbreders, en Limburg voor 21 à 28% (terwijl in deze provincie maar 13% van de actieve land- en tuinbouwers gevestigd is). Slechts 17% van de actieve land- en tuinbouwers deden de voorbije jaren in Oost-Vlaanderen aan hoevertoerisme en/of dagrecreatie, terwijl deze provincie meer dan 25% van de land- en tuinbouwers in Vlaanderen huisvest. De verdeling van de land- en tuinbouwers, en de verbreders in deze categorie, is in Tabel 13 terug te vinden²². Hieruit blijkt duidelijk dat (in

²² We maken hierbij onderscheid tussen het totale aantal landbouwers van de meitelling, en de producerende landbouwers (prod lb). Deze laatste behoren tot categorieën 1 t.e.m. 5 van de meitelling, en behoren eigenlijk niet tot de actieve landbouwers, die we in dit onderzoek als ‘basispopulatie’ aanschouwen.

2000) vooral de arrondissementen Antwerpen, Ieper, Veurne en Maaseik relatief meer landbouwers-verbreders vestigen (ten opzichte van het aandeel land- en tuinbouwers in dat arrondissement) dan hun soortgenoten. Omgekeerd vestigen zich in de arrondissementen Mechelen Roeselare, Tielt en Dendermonde minder verbreders ten opzichte van het totale aantal gevestigde actieve land- en tuinbouwers.

Indien men naast deze cijfers de geografische verdeling van de steunaanvragen bekijkt, is het duidelijk dat West-Vlaanderen ook een belangrijke positie heeft. Meer dan 40% van de HT&ED-steunaanvragen komen uit deze provincie (ten opzichte van 25% van het totale aantal aanvragen voor VLIF-steun in het kader van verbredingsactiviteiten). Vanuit de provincie Limburg lijkt men echter maar relatief weinig steun aan te vragen ten opzichte van hun duidelijke positie in de metelling. Minder dan 10% van de HT&ED-steunaanvragen komen uit deze provincie.

Deze verhoudingen en conclusies blijven gelden indien we de cijfers en de verdeling van de hoevetoerisme-boerderijen van het PIV naast de bovenstaande analyse leggen: de provincie Limburg neemt hier immers 23% van de bij het PIV geregistreerde landbouwbedrijven voor haar rekening; West-Vlaanderen zelfs bijna 50%. In de onderstaande tabel geven we ook de verdeling van de bij het PIV geregistreerde landbouwbedrijven naar hun bezettingscapaciteit weer.

Tabel 14 Verdeling naar provincies en bezettingscapaciteit van de PIV-hoeves

Provincie	Bezettingscapaciteit	#	% in prov
ANTWERPEN	<5	7	50,0%
	>10	3	21,4%
	>20	1	7,1%
	tussen 5 en 10 personen	3	21,4%
ANTWERPEN		14	
LIMBURG	<5	7	19,4%
	>10	7	19,4%
	>20	5	13,9%
	tussen 5 en 10 personen	17	47,2%
LIMBURG		36	
OOST-VLAANDEREN	<5	3	15,8%
	>10	8	42,1%
	tussen 5 en 10 personen	8	42,1%
OOST-VLAANDEREN		19	
VLAAMS-BRABANT	<5	3	30,0%
	>10	3	30,0%
	tussen 5 en 10 personen	4	40,0%
VLAAMS-BRABANT		10	
WEST-VLAANDEREN	<5	12	15,6%
	>10	23	29,9%
	>20	22	28,6%
	tussen 5 en 10 personen	20	26,0%
WEST-VLAANDEREN		77	
TOTAAL		156	

Bron: Eigen analyse obv PIV-gegevens (2007)

Uit een vergelijking met de algemene verdelingscijfers in Vlaanderen (zie Tabel 14) blijkt duidelijk dat Antwerpen en Limburg vooral voor de kleinere bezettingen gaan, dat in Vlaams-

Brabant alle types landbouwbedrijven ongeveer gelijkwaardig aanwezig zijn; en dat Oost-Vlaanderen vooral ‘gemiddelde’ bedrijven heeft (>80% met een capaciteit tussen 5 en 20 personen). Meer dan 80% van de ‘grote’ hoevertoerisme-bedrijven (22/28) liggen in West-Vlaanderen: het is duidelijk dat zowel naar aantal als naar capaciteit West-Vlaanderen een belangrijke rol speelt in deze verbredingsactiviteit.

De land- en tuinbouwbedrijven die plattelandsklassen ontvangen op hun bedrijf, zijn vooral gelegen in Antwerpen en West-Vlaanderen: samen zorgen deze provincies voor meer dan 60% (33) van de land- en tuinbouwbedrijven die aan landbouwenductie doen in het kader van de vzw plattelandsklassen (in totaal: 54). In Limburg en Oost-Vlaanderen zijn respectievelijk 17 en 18% van deze educatieve hoeves gehuisvest. Opvallend is wel dat Oost-Vlaanderen wel voor meer dan 25% van de bezoeken instaat, terwijl Antwerpen slechts 14% van de bezoeken voor haar rekening neemt (in West-Vlaanderen vinden 44% van de bezoeken plaats): de activiteitsgraad van de deelnemende land- en tuinbouwbedrijven is dus zeer variabel. Zo zijn er gemiddeld 10 bezoeken per landbouwbedrijf in Oost- en West-Vlaanderen, terwijl dit rond de 4 schommelt bij de andere provincies.

Een laatste extern kenmerk van hoevertoerisme is de beschikbaarheid van begeleiding en belangenverdediging door de vzw Plattelandstoerisme in Vlaanderen. Enerzijds houdt dit juridisch advies en lobbywerk bij de overheid in, anderzijds kunnen alle leden beroep doen op (betalend) startersadvies. Daarnaast heeft de vereniging ook een kwaliteitssysteem uitgewerkt waarbij de kwaliteit van de uitbatingen jaarlijks wordt gecontroleerd en leidt tot de toekenning van een aantal klavers.

4.1.1.3 Overlap-analyse

Ongeveer 75% van deze categorie verbreders doet enkel hoevertoerisme en dagrecreatie als verbredingsactiviteit (135 van de 184 HT&ED-bedrijven in 2003, en 144 van de 190 verbreders in 2005). Ongeveer 20% van deze verbreders combineert deze activiteit met hoeeverwerking (37 in 2003 en 34 in 2005).

4.1.2 Zorgboerderijen

Brongegevens:

- primaire bron: Steunpunt Groene Zorg
- secundaire bronnen: ADLO, VLIF en SoFar²³

4.1.2.1 Kernanalyse

Zorgboerderijen worden in Vlaanderen gezien als één van de mogelijkheden van Groene Zorg (alle mogelijke combinaties van een groene omgeving met de zorg voor een brede waaier kwetsbare groepen uit de samenleving). Er bestaan 3 modellen: een actieve boerderij die een zorgvrager te werk stelt, een actieve boerderij die zijn infrastructuur openstelt voor zorgvragers en een boerderij opgericht vanuit een zorgvoorziening. De laatste categorie is minder interessant in het kader van deze studie. Informatie over het aantal zorgboerderijen en

²³ Social services in multifunctional farms (SoFar) een specifieke ondersteuningsactie waarin zeven landen deelnemen en die gefinancierd wordt door de Europese commissie. Het doel is om de opbouw van een nieuwe institutionele omgeving voor Groene Zorg te ondersteunen.

hun kenmerken is ondermeer terug te vinden bij het Steunpunt Groene Zorg (SGZ). Deze dienst heeft in 2003 alsook in 2007 een enquête verspreid naar landbouwers over zorgactiviteiten op het land- en tuinbouwbedrijf. De resultaten van de enquête uit 2003 werden gebundeld in een informatiebrochure (Cera Foundation, Boerenbond et al. 2003). De resultaten van de enquête uit 2007 zijn nog niet publiek beschikbaar. In 2003 waren er 61 actieve zorgboerderijen in Vlaanderen, en in 2007 al 226 of 0,7% van alle Vlaamse landbouwbedrijven, zie Tabel 15 (bron: SGZ & ADLO). Daarnaast waren er 38 institutionele boerderijen en 12 andere sociale activiteiten in 2006.

Ook bij het Departement Landbouw en Visserij, afdeling Duurzame Landbouwwontwikkeling (ADLO) waar landbouwers begeleiding en steun kunnen aanvragen kan informatie worden gevonden. De *subsidies* voor zorgboerderijen zijn een dervingsvergoeding voor de tijd die geïnvesteerd wordt in zorg en niet in de bedrijfsvoering. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen het aanbieden van infrastructuur op het bedrijf en het zelf opvangen van maximaal drie zorgvragers op het bedrijf. In het eerste geval zorgt de landbouwer (of zijn gezinsleden of personeel) zelf niet voor de begeleiding, maar hij zorgt enkel voor de nodige accommodatie tijdens het verblijf van de zorgvragers. Er moet steeds een vaste begeleider, betaald vanuit de zorgsector, op het bedrijf aanwezig zijn. De vergoeding voor dit type zorgboerderij is 15 euro per dag. In het tweede geval staat de landbouwer (of zijn gezinsleden of personeel) onder meer in voor het opstellen van de dagtaken, de organisatie van de taken, de controle en de begeleiding bij deze taken. De vergoeding voor het uitoefenen van deze zorgtaak is 40 euro per dag, onafhankelijk van het aantal zorgvragers dat opgevangen wordt. Om als land- of tuinbouwbedrijf in aanmerking te komen voor deze vergoeding moeten ze samenwerken met een erkende zorgvoorziening of Centrum voor Leerlingenbegeleiding, land- of tuinbouwer in hoofd- of nevenberoep zijn en gebruik maken van een zorgboerderij-overeenkomst. Volgens het Steunpunt Groene Zorg zijn op dit moment niet alle zorgboerderijen erkend omdat de administratieve last hoog ligt en het steunbedrag volgens een aantal landbouwers niet de moeite loont. Daarnaast zijn er ook een aantal andere bedrijven waarvan de landbouwactiviteiten zo beperkt zijn dat ze niet in aanmerkingen komen voor subsidies (Steunpunt Groene Zorg vzw 2007) (Weckhuysen 2004).

Tabel 15 Zorgboerderijen, in aantallen en % van Vlaamse bedrijven, 2003-2007

	2003	2004	2005	2006	2007
Steunpunt Groene Zorg	61	130	185	212	258
	0,17%	0,37%	0,54%	0,64%	0,77%
ADLO					226
					0,66%
VLIF				3	

Bron: Steunpunt Groene Zorg, ADLO en VLIF

De *opleidingen* die Landwijzer vzw organiseert vallen binnen vormingsactiviteiten die aangegeven zijn via deze afdeling (ADLO). De opleiding betreffende groene zorg loopt momenteel voor de derde maal. In januari 2004 beëindigden 16 deelnemers de 1-jarige opleiding (oude vorm). In december 2006 waren er 19 deelnemers en momenteel (juni 2007) is er een groep van 14 deelnemers. De korte vormingsactiviteiten kunnen een maatstaf zijn voor de interesse in zorgverbreding. In 2006 werd er ongeveer 0,7% van de uren korte vorming besteed aan het thema verbreding.

Het VLIF houdt een databestand bij waarin staat hoeveel landbouwers steun aanvragen voor investeringen noodzakelijk voor het inrichten van bedrijfsruimtes voor zorgvragers. Daarnaast kan er nog informatie gehaald worden uit het project SoFar waarin SGZ een belangrijke rol speelt (Goris and Desein 2007). Drie landbouwers hebben in 2006 steun aangevraagd bij het VLIF voor investeringen in zorgvoorzieningen (zie Tabel 15).

4.1.2.2 Profielanalyse

→ Interne kenmerken

Productiewijze en sectortype van het landbouwbedrijf

In 2003 volgde 23% van de zorgboerderijen de biologische principes (SGZ), terwijl de enquête van het Steunpunt Groene Zorg aantoont dat dit percentage gedaald is tot 8% in 2007. Deze trend kan vermoedelijk toegeschreven worden aan de goede compatibiliteit tussen biologische productie en zorgactiviteiten bij de initiële ontwikkeling van groene zorg, maar bij de groei van deze verbredingsactiviteit hebben de landbouwers met een traditionele landbouwproductie een inhaalbeweging ingezet. Toch is dit percentage nog steeds relatief hoog in vergelijking met het aantal biologische landbouwbedrijven in Vlaanderen (slechts 0,5%). De gemengde bedrijfstypes alsook types met runderen komen vaak voor in de steekproeven van zorgboerderijen. De bedrijven die steun vragen bij het VLIF omvatten een tuinbouwbedrijf en een melkveebedrijf, zie Tabel 16. Echter, het relatieve aandeel van tuinbouwbedrijven en varkenshouderijen in het aantal zorgboerderijen is beperkt.

Tabel 16 Zorgboerderijen, per bedrijfstype (in %) en in vergelijking met alle Vlaamse bedrijven, 2003-2007

Types	2003 meitelling (allen)	2003 SGZ	2006 SoFar	2007 SGZ
gemengd	20	30	-	39
runderen	38	24	-	24
biologische	-	16	21	8
intensieve teelt	26	9	-	12
andere	14	21	79	17

Bron: Eigen analyse obv data Steunpunt Groene Zorg, SoFar, meitelling

Demografische kenmerken

Uit de verschillende enquêteringen (SGZ en SoFar) blijkt dat alle leeftijdscategorieën van de landbouwbevolking voorkomen met een iets grotere frequentie in 40 tot 49 jarigen, zie Tabel 17. In vergelijking met 2003 wordt de activiteit in 2007 ook uitgevoerd door landbouwers jonger dan 30 (2%) en ouder dan 60 (7%). Toch is het aantal oudere landbouwers die aan zorgvoorzieningen doen relatief beperkt in vergelijking met het aantal Vlaamse landbouwers ouder dan 60 (meer dan 20%, meitelling, 2003). De landbouwers die steun aanvragen bij het VLIF zijn tussen de 40 en 45 jaar oud.

Tabel 17 Interne factoren van zorgboerderijen, in %, 2003-2007

%	2003 SGZ	2006 SoFar	2007 SGZ
Leeftijd			
20-29	5		2
30-39	25		24
40-49	37		38
50-59	26		29
60-65	7		7
wie?			
man en vrouw	30		45
man en extern	17		4
vrouw en extern	4		3
man alleen	17		26
vrouw alleen	21		19
extern	4		2
Onbekend	4		0
%	2003 SGZ	2006 SoFar	2007 SGZ
aantal gasten			
1	43		64
2	17		20
3	0		7
4	9		0
5 of meer	26		8
ongekend	4		1
Doelgroep (meerdere doelgroepen per bedrijf mogelijk)			
jongeren	31	23	30
mentale, sociale of lichamelijke handicap	28	37	40
psychiatrische	33	11	15
kinderen	7	11	
ouderen		3	5
andere	2	14	10

Bron: Eigen analyse obv data Steunpunt Groene Zorg en SoFar

Meestal worden de zorgvragers opgevangen door man en vrouw (30% van de 57 zorgboerderijen in 2003 en 45% van de 90 zorgboerderijen in 2007) en in 10% van de gevallen worden deze bijgestaan door externen (Tabel 17). Bij de zorgboerderijen die steun aanvragen (of aangevraagd hebben) bij het ADLO, ontvangt 43% steun van externen.

Zowel in 2003 als in 2007 ontvangen de meeste bedrijven slechts één zorgvrager (53% en 64%). Een aantal bedrijven ontvangen meer dan 5 zorgvragers, maar dit aantal is sterk gedaald tussen 2003 en 2007 (namelijk van 26% tot 8%) (SGZ, Tabel 17).

→ Externe kenmerken

Het grootste aantal zorgboerderijen (in 2006) ligt in West- en Oost-Vlaanderen, zie Tabel 18, maar procentueel is het aantal zorgboerderijen in West-Vlaanderen relatief laag (slechts 0,4% van de aanwezige bedrijven). Twee West-Vlaamse en een Antwerps bedrijf hebben steun aangevraagd bij het VLIF. In bijna alle provincies zijn een veertigtal zorgvoorzieningen

gelegen (Tabel 18). De aanwezigheid van deze voorzieningen kan de groei van het aantal zorgboerderijen stimuleren (ADLO).

Tabel 18 Externe factoren van zorgboerderijen, in N en %, 2003-2007

	2003 SGZ		2006 SoFar		2007 SGZ		2007 ADLO	
Aantal zorgboerderijen per provincie								
	N	%	N	%	N	%	N	%
Vlaams-Brabant	9	14	28	13	36	14	37	16
Limburg	12	19	31	15	39	15	36	16
Antwerpen	13	21	43	20	52	20	41	18
Oost-Vlaanderen	14	22	60	28	65	25	37	16
West-Vlaanderen	15	24	50	24	66	26	75	33
Totaal	63		212		258		226	
Aantal zorgvoorzieningen per provincie								
							N	%
Vlaams-Brabant							41	20
Limburg							36	17
Antwerpen							47	22
Oost-Vlaanderen							39	19
West-Vlaanderen							46	22
Totaal							100	
Zorgboerderijen met vergoeding (%)								
ja		68						25
nee		30						73
onbekend		2						2

Bron: Eigen analyse obv data Steunpunt Groene Zorg en SoFar

73% van de zorgboerderijen werd ooit begeleid door het SGZ. Zorgboerderijen kunnen een kostenvergoeding ontvangen, betaald door de voorziening of cliënt zelf. Zoals hoger al beschreven werd kunnen zorgboerderijen sinds eind 2005 een subsidie krijgen, die door ADLO wordt betaald. In 2007 krijgen relatief weinig bedrijven een extra onkostenvergoeding naast de subsidie, zeker in vergelijking met 2003. Deze evolutie heeft te maken met het soort opvang dat in de enquête van SGZ aan bod komt. In 2003 waren de bedrijven die met psychiatrische ziekenhuizen samenwerken sterk vertegenwoordigd, in 2007 niet meer. Bij de bedrijven zonder kostenvergoeding is er in 2007 relatief gezien veel minder ontevredenheid daarover. Bij de bedrijven mét kostenvergoeding zijn de bedragen ongeveer gelijk gebleven en is de tevredenheid over dit bedrag heel sterk gestegen t.o.v. 2007. Slechts drie landbouwers hebben in 2006 steun aangevraagd voor investeringen bij het VLIF. Zij investeren tussen de €4000 en €15000 om bedrijfsgebouwen om te bouwen tot een plaats die kan gebruikt worden door zorgvragers.

4.1.2.3 Overlap-analyse

Iets meer dan de helft van de zorgbedrijven heeft minstens één andere verbrede activiteit op zijn bedrijf (Tabel 19). De meest voorkomende activiteiten zijn: ontvangen van groepen, verkopen via een hoewwinkel, natuur- en landschapsbeheer, verwerken van producten en educatie (SGZ).

Tabel 19 Aantal bedrijven die groene zorg combineren met andere vormen van verbreding (meerdere opties mogelijk), 2006-2007

	2006	2007
andere verbreding	SoFar (n = 20)	SGZ (n=90)
hoevewinkel	10	16
hoevetoerisme	0	11
verwerken van producten	9	12
natuur- en landschapsbeheer	6	15
plattelandsklassen of andere educatie	7	12
groepen ontvangen	0	21
andere	5	3

Bron: Eigen analyse obv data SoFar - steekproef, Steunpunt Groene Zorg

4.2 Milieu, natuur en landschap

Inleiding

Zoals aangeduid in de definitie van verbreding (zie Tabel 2) wordt onder verbreding naar diensten enkel die beheerovereenkomsten (BO) beschouwd die een positieve externaliteit veroorzaken. In deze paragraaf wordt onderscheid gemaakt tussen agrarisch natuurbeheer (BO weidevogelbeheer, BO botanisch beheer, BO hamsterbescherming, BO erosiebestrijding) enerzijds en agrarisch landschapsbeheer (BO perceelsranden, BO kleine landschapselementen) anderzijds. De beheerovereenkomsten die we voor deze analyse in beschouwing nemen worden allen beheerd door de Vlaamse Landmaatschappij. Verschillende provincies en gemeenten hebben ook –complementaire en supplementaire- activiteiten / subsidiereglementen rond agrarisch landschapsbeheer. Aangezien deze informatie niet op Vlaams niveau beschikbaar is; en deze ook niet kan gelinkt worden met de BO’s van de VLM; wordt dit cijfermateriaal niet mee opgenomen in het monitoringinstrument en de bijhorende analyse. Enkel rond erfbeplanting en landschapsbedrijfsplannen nemen we de data op provinciaal niveau mee; omdat deze de data van de VLM (niet-overlappend) aanvult.

Aantal landbouwers met beheerovereenkomsten

Het systeem van beheerovereenkomsten voor land- en tuinbouwers in Vlaanderen heeft de voorbije jaren heel wat aanhang gekend: tussen 2000 en 2003 stapten ongeveer 4000 landbouwers in het systeem van beheerovereenkomsten (Vlaamse Landmaatschappij 2004). Het jaarverslag van de VLM toont aan dat er 5.324 landbouwers waren op het einde van het jaar 2004 die aan natuur- of landschapsbeheer deden in het kader van een BO; dit is één landbouwer op zeven (VLM 2005). Het aantal afgesloten beheerovereenkomsten is in de tijd echter zeer fluctuerend aangezien beheerovereenkomsten tijdelijke contracten zijn. Op een half jaar tijd is het bijvoorbeeld mogelijk dat er enkele honderden landbouwers bijkomen of verdwijnen uit de ‘stock’ van landbouwers met een BO-contract. Zo waren er in mei 2007 ca. 3.700 landbouwers die een lopende beheerovereenkomst hadden bij de VLM (met dit aantal zal ook verder rekening gehouden worden in dit document).

Oppervlakte onder beheerovereenkomsten

Al deze beheerovereenkomsten zorgen voor 811 hectare landbouwgronden in weidevogelbeheer, 1732 hectare met een overeenkomst op het gebied van erosiebestrijding,

210 hectare landbouwgronden onder botanisch beheer, 1.200 hectare onder perceelsrandenbeheer en 110 hectare landbouwgronden met kleine landschapselementen en 257 km lijnelementen (KLE) op landbouwgronden. In de volgende paragrafen geven we bondig de resultaten weer van de iets meer gedetailleerde analyses van de bovenstaande bevindingen.

4.2.1 *Agrarisch natuurbeheer*

Brongegevens:

- primaire bron: Vlaamse Landmaatschappij
- secundaire bronnen: Geen

4.2.1.1 *Kernanalyse*

Op basis van de jaarverslagen van de Vlaamse Landmaatschappij en de toegeleverde informatie kunnen we duidelijk zien dat het aantal hectare onder een beheerovereenkomst in het subthema ‘agrarisch natuurbeheer’ een stijgende lijn volgt.

Tabel 20 Evolutie aantal hectares onder beheerpakketten agrarisch natuurbeheer, 2000-2005

Evolutie 2000 - 2005	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Weidevogelbeheer (ha)	167	236	425	499	601	780
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>		69	189	74	102	179
Erosiebestrijding (ha)					170	700
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>					170	530
Botanisch beheer (ha)						78
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>						78

Bron: jaarverslagen VLM

Tabel 21 Aantal hectares, m en m² onder beheerpakketten agrarisch natuurbeheer in mei 2007

Situatie in mei 2007	aantal	ha	m	m²
Botanisch beheer		209,9		
Erosiebestrijding		1.469,3	80,0	5.824.778,3
Hamsterbescherming		6,2		
Weidevogelbeheer	22,7	1.041,2		
Totaal	22,7	2.726,6	80,0	5.824.778,3

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

Tabel 21 presenteert een momentopname op mei '07, in aanvulling op de informatie die reeds beschikbaar is via de jaarverslagen. Hieruit blijkt duidelijk dat de relatief nieuwe beheerovereenkomst ‘erosiebestrijding’ een groot succes is.

Tabel 22 geeft op zijn beurt een overzicht van het aantal landbouwers dat deze overeenkomsten afsluit. Hierbij is het belangrijk op te merken dat één landbouwer verschillende (hoofd- en sub)pakketten kan afsluiten. Deze aantallen mogen dus niet opgeteld

worden om te komen tot het globale cijfer dat we meegaven in de inleiding van deze paragraaf.

Tabel 22 Aantal landbouwers per beheerpakket agrarisch natuurbeheer in mei

Hoofdpakket	pakket	Aantal landbouwers
Botanisch beheer	BB akkerland (vollevelds)	4
	BB grasland (beweiden 1 juni)	16
	BB grasland (maaieren 1 juni)	57
	BB grasland (maaieren 16 juni)	2
<i>Totaal Botanisch beheer</i>		<i>79</i>
Totaal Botanisch beheer, zonder dubbeltellingen tussen pakketten		74
Erosiebestrijding	ER aanleg en onderhoud grasbufferstrook	406
	ER aanleg en onderhoud grasgang	51
	ER aanleg en onderhoud grasgang (=perceelsrand)	88
	ER directe inzaai	10
	ER niet-kerende bodembewerking	85
<i>Totaal Erosiebestrijding</i>		<i>640</i>
Totaal Erosiebestrijding, zonder dubbeltellingen tussen pakketten		475
Hamsterbescherming	HA luzernestroken	1
Weidevogels	WV beweiden	86
	WV maaieren	55
	WV nesten	74
	WV omzetten akkerland en beweiden	3
	WV omzetten akkerland en maaieren	9
<i>Totaal Weidevogels</i>		<i>227</i>
Totaal Weidevogels, zonder dubbeltellingen tussen pakketten		150

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

4.2.1.2 Profielanalyse

Indien we bovenstaande informatie uitsplitsen per provincie (zie Tabel 23), kunnen we duidelijk zien dat Oost-Vlaanderen een belangrijk aandeel heeft in de BO “Botanisch beheer”, dat Vlaams-Brabant en Limburg koplopers zijn wat betreft erosiebestrijding, en dat West-Vlaanderen meer dan 80% van de hectares onder weidevogelbeheer op haar naam heeft.

Tabel 23 Geografische spreiding van de beheerpakketten agrarisch natuurbeheer in mei 2007

	Botanisch beheer	Erosiebestrijding		Hamster besch.	Weidevogels		
PROVINCIE	ha	ha	m	m ²	ha	#	ha
Antwerpen	23,8						80,7
Limburg	12,7	364,0	80,0	1.766.141,3		22,7	92,2
Oost-Vlaanderen	96,7	57,9		367.351,1			15,1
Vlaams Brabant	42,9	877,5		3.230.922,7	6,2		
West-Vlaanderen	33,8	169,8		460.363,2			853,2
Totaal	209,9	1.469,3	80,0	5.824.778,3	6,2	22,7	1.041,2

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

4.2.2 Agrarisch landschapsbeheer

Brongegevens:

- primaire bron: Vlaamse Landmaatschappij
- secundaire bronnen: Provincies Antwerpen, Limburg, Oost-Vlaanderen, Vlaams-Brabant en Limburg

4.2.2.1 Kernanalyse

Ook voor het thema ‘agrarisch landschapsbeheer’ geven de beheerovereenkomsten een indicatie van de evolutie en de omvang. In tegenstelling tot agrarisch natuurbeheer, is agrarisch landschapsbeheer al een ‘gevestigde waarde’ en kan een beschrijving gegeven worden sinds 2000. Buiten de kleine terugval van het aantal km aangelegde en onderhouden heggen onder beheerovereenkomst, is het duidelijk dat elk van de pakketten een groeiend succes kent (Tabel 24).

Tabel 24 Evolutie oppervlakte en km onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer 2000-2005

Evolutie 2000 - 2005	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Kleine landschapselementen:						
aanleg en onderhoud van poelen (m ²)	2.011	11.930	30.356	62.613	68.162	71.940
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>		9.919	18.426	32.257	5.549	3.778
aanleg en onderhoud van heggen (km)	13	49	119	160	199	160
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>		36	70	41	39	-39
aanleg en onderhoud van houtkanten (are) – JV 2001-2004 ²⁴	1.460	3.250	5.040	7.070	8.513	8600
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>		1.790	1.790	2.030	1.443	87
perceelsranden (ha)	31	80	193	293	363	492
<i>Nieuw tov vorig jaar</i>		49	113	100	70	129

Bron: Eigen analyse obv VLM-jaaroverzichten

²⁴ In het jaarverslag van 2005 is volgens ons een kleine fout geslopen in de cijfers vanaf 2002, waardoor de cijfers voor 2005 niet beschikbaar zijn.

Tabel 25 Oppervlakte en km onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer in mei 2007

Situatie in mei 2007	a	m	m ²
Kleine landschapselementen	10.261,2	256.574,2	78.615,0
Perceelsranden	122.000		
Totaal	132.261,2	256.574,2	78.615,0

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

De oppervlakte en de lengte van landbouwpercelen met een expliciete zorg voor de landschapselementen op en rond deze percelen (Tabel 25) is sinds 2000 significant gestegen: er is ongeveer 2.000 hectare en 256 km landbouwareaal onder beheerovereenkomst bijgekomen sinds het begin van deze eeuw (bron: jaarverslagen 2000 tot en met 2005 en momentopname uit de database op mei '07).

Uit Tabel 26 blijkt ook duidelijk dat een belangrijk aantal landbouwers betrokken zijn bij deze activiteiten: meer dan 800 landbouwers hebben een overeenkomst voor het beheer van kleine landschapselementen op en rond hun hoeve of percelen, en meer dan 900 landbouwers beheren hun perceelsranden volgens de voorwaarden van VLM.

Tabel 26 Aantal landbouwers met beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer, mei 2007

Hoofdpakket	pakket	Aantal landbouwers
Kleine landschapselementen	KLE (her)aanleg poel	60
	KLE aanplant heg	137
	KLE aanplant houtkant/-wal	101
	KLE onderhoud heg	385
	KLE onderhoud houtkant/-wal	369
	KLE onderhoud poel	189
<i>Totaal Kleine landschapselementen</i>		<i>1241</i>
Totaal KLE, zonder dubbeltellingen tussen pakketten		832
Perceelsranden	PR holle weg	114
	PR houtige l.e./wegberm	57
	PR milieu	55
	PR natuur	453
	PR waterloop - akker (gras)	299
	PR waterloop - akker (s.e.)	23
	PR waterloop - graasweide	90
	PR waterloop - hooiweide/-land	61
<i>Totaal Perceelsranden</i>		<i>1152</i>
Totaal Perceelsranden, zonder dubbeltellingen tussen pakketten		902

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

4.2.2.2 Profielanalyse

Het is duidelijk dat Limburgse landbouwers (mei 2007) zeer sterk geïnteresseerd zijn in de beheerovereenkomsten i.v.m. het aanleggen en onderhouden van heggen en houtkanten (bijna 50% van de totale m / are onder dat soort beheer), terwijl West-Vlaanderen dan weer op een grote oppervlakte landbouwareaal poelen laat aanleggen en beheren. Ook perceelsrandenbeheer staat zeer sterk in deze provincie: West-Vlaanderen staat in voor 67% van de totale landbouwoppervlakte waarvan de perceelsranden geheel of gedeeltelijk beheerd worden.

Tabel 27 Geografische spreiding van het landbouwareaal onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer, mei 2007

PROVINCIE	Kleine landschapselementen		Perceelsranden	
	a	m	m ²	m ²
Antwerpen	1.499,2	9.435,0	1.209,0	500.878,1
Limburg	4.575,2	122.722,0	7.536,0	1.038.656,0
Oost-Vlaanderen	1.852,5	32.484,0	6.545,0	2.328.798,5
Vlaams Brabant	886,4	28.756,0	1.505,0	2.434.702,0
West-Vlaanderen	1.447,9	63.177,2	61.820,1	12.861.707,6
Totaal	10.261,2	256.574,2	78.615,0	19.164.742,2

Bron: Eigen analyse obv VLM-gegevens

4.2.2.3 Initiatieven van de provincies

Door de verschillende provincies in Vlaanderen worden initiatieven genomen voor landschapsintegratie van agrarische gebouwen. Naast enkele talrijke projectmatige initiatieven (die we hier niet in beschouwing nemen) betreft dit het realiseren van landschapsbedrijfsplannen alsook het vervolgens subsidiëren van de (erf)beplanting.

In het kader van de verbrede landbouw dienen we echter wel op te merken dat deze initiatieven niet altijd leiden tot inkomensverbreding in de strikte zin van het woord. Wanneer de ondersteuning van de provincie zich situeert op het vlak van het ontwerpen van de landschapsbedrijfsplannen is er immers geen middenstroom naar de landbouwer toe. Het betreft dan eerder een gratis dienstverlening van de overheid. Wanneer daarna bij de uitvoering van de plannen het aangekochte plantgoed wordt gesubsidieerd is er wel een overdracht van middelen naar de landbouwer toe. De aanpak en subsidiëring voor deze initiatieven is sterk verschillend van provincie tot provincie. We behandelen daarom ook hieronder de verschillende provincies afzonderlijk.

Antwerpen

In de provincie Antwerpen werd in 2003 begonnen met de erfbeplantinginitiatieven en eind 2005 kwam het luik landschapsbedrijfsplannen erbij. De provinciale landschapsarchitect tekent de plannen en de aanleg gebeurt op initiatief van de landbouwer met een beperkte subsidie van 150€ (met een maximum van 10 aanvragen per jaar). Sinds het optrekken van de subsidie van 30€ naar 150€ is er meer belangstelling vanwege de landbouwbedrijven. Zowel in 2005 als in 2006 werden de 10 aanvragen voor aanleg uitgeput.

De aanvragen voor landschapsbedrijfsplannen kennen ook een toename, zoals blijkt uit Tabel 28. Daarvan worden er momenteel slechts een fractie daadwerkelijk getekend. VLM Antwerpen plant dan ook een uitbreiding van het aantal landschapsbedrijfsplanners.

Tabel 28 Aantal aanvragen voor landschapsbedrijfsplannen, 2003 - 2007

Antwerpen	2003	2004	2005	2006	2007
Aantal aanvragen landschapsbedrijfsplannen	40	30	25	16	41

Bron: Eigen analyse obv gegevens van de provincie Antwerpen

Het aantal tuinbouwers is beperkt (16%), het merendeel zijn landbouwers (84%) waarvan voornamelijk melkveehouders gevolgd door de intensieve veeveelt (varkens en pluimvee).

Limburg

De provincie Limburg stimuleert al sinds 1984 de landschapsintegratie van agrarische gebouwen. Concreet bestaat de ondersteuning van de provincie erin dat door de provinciale landschapsarchitect een groenontwerp maakt voor het bedrijf. Deze activiteit is een reguliere dienstverlening geworden en per jaar worden er tussen de 125 en 150 aanvragen voor advies en of landschapsbedrijfsplannen behandeld. Exacte cijfers worden hierover niet bijgehouden. Deze “omgevingsplannen” worden ofwel aangevraagd op vrijwillige basis ofwel gevraagd als onderdeel van een vergunning. Momenteel is ongeveer de helft van de aanvragen gekoppeld aan vergunningaanvragen. Het omgevingsplan als voorwaarde bij de vergunning geeft meer slagkracht en garandeert meer kansen tot uitvoering.

Hoewel het aantal landbouwers afneemt, blijft het aantal aanvragen voor deze “omgevingsplannen” stabiel. De doelgroep wordt echter gevarieerder. De adviesverlening voor de land- en tuinbouwers neemt af, maar wordt complexer door de schaalvergroting die zich voordoet bij deze traditionele bedrijven. Anderzijds zijn er heel wat aanvragen door land- en tuinbouwers die diversifiëren. De doorwerking naar uitvoering hangt bij hen in sterke mate af van het belang van de visuele beleving van hun locatie (vb. voor hoevetoerisme). Een toenemende doelgroep zijn de hoeves waar het landbouwbedrijf stopt, maar die een nieuwe functie krijgen als woonboerderij of para-agrarisch bedrijf. Bij deze laatste horen onder andere de maneges, handel en dierenartsenpraktijken.

Voor de aanplantingen zijn er geen subsidies voorzien vanuit de provincie. Wel onderhoudt de Sectie Landbouw en Platteland van de provincie een goede samenwerking met o.a. de VLM en de Regionale Landschappen. Eerder werden met de VLM, samen met de betrokken gemeenten en landbouwers gebiedsgerichte erfbeplantingsacties, met succes, uitgevoerd. In Limburg zijn er drie regionale landschappen: (i) Kempen en Maasland, (ii) Haspengouw en Voeren, (iii) Lage Kempen. Met de Regionale Landschappen worden (voorwaardelijk) erfbeplantingsinitiatieven uitgevoerd indien het bijvoorbeeld hoeves betreft die door de Regionale Landschappen beschouwd worden als "ankerplaats" en dus al landschapsbepalend zijn. Dit is niettemin uitzonderlijk en deze activiteit is slechts een zeer klein deel van hun werking.

Oost-Vlaanderen

De provincie Oost-Vlaanderen voorziet ook in een toelage voor landschapsbedrijfsplannen en landschapsintegratie voor land- of tuinbouwers. Voor advies en ontwerp moet beroep gedaan worden op de provinciale diensten en de toelage bedraagt 75% van de kostprijs van het plantgoed met een maximum van 250€

Tabel 29 Aantal gesubsidieerde bedrijven voor landschapsbedrijfsplannen, overheidsmiddelen (€) en gemiddelde uitgave per bedrijf, 2004-2006

Oost-Vlaanderen	2004	2005	2006
Aantal landbouwbedrijven dat subsidie krijgt de opmaak van landschapsbedrijfsplannen	25	19	30
Overheidsmiddelen (in €)	5.255	4.196	4.437
Gemiddeld/bedrijf (in €)	210	221	148

Bron: Eigen analyse obv gegevens van de provincie Oost-Vlaanderen

Vlaams-Brabant

In Vlaams-Brabant lopen er momenteel (2007) geen dergelijke initiatieven. Vroeger waren er wel erfbeplantingacties, maar die zijn stopgezet in 2003 wegens gebrek aan interesse. In het kader van deze acties, tekende een tuinarchitect een ontwerp en vervolgens werd voor de uitvoering 30% van het aangekochte plantgoed voor streekeigen planten en bomen gesubsidieerd. Deze subsidie kon maximaal €500/bedrijf bedragen.

West-Vlaanderen

West-Vlaanderen heeft de sterkst uitgebouwde organisatie met betrekking tot het opstellen van landschapsbedrijfsplannen alsook het realiseren van die plannen. Er zijn verschillende personen en instellingen betrokken bij de planvorming en de uitvoering: de Regionale Landschappen West-Vlaamse Heuvels, Houtland, IJzer & Polder, het provinciale centrum voor landbouw en milieu, alsook de provinciale gebiedswerkers.

De provincie West-Vlaanderen heeft er ook voor gekozen om heel wat middelen vrij te maken voor uitvoering van de plannen. Tabel 30 bevat een overzicht van de subsidieregeling. De subsidie bedraagt minimum €2.500 en maximum €5.500. Eenzelfde landbouwer mag maximaal tweemaal van de subsidie genieten. Deze bepaling beschermt de nieuwe aanvragen.

Tabel 30 Subsidieregeling voor agrarisch landschapsbeheer in de provincie West-Vlaanderen

Bedrag per ha	Hagen	Hoogstammen
Weiland	221	144
Akkerland	35	6

Kleine infrastructuur: 250 euro forfaitair bedrag

Bron: Eigen analyse obv gegevens van de provincie West-Vlaanderen

In principe wordt er bij de opstart van ieder landschapsbedrijfsplan een startfiche opgemaakt door het provinciaal centrum voor landbouw en milieu met daarin gegevens betreffende ligging en bedrijfstype (zie indicatorfiche provincies West-Vlaanderen). Toch moest de gegevensopvraging gebeuren per individuele “gebiedswerker” en bleken de aard van de bijgehouden monitoringgegevens verschillend tussen de verschillende gebieden (zie Tabel 31).

Tabel 31 Aantal bedrijven die steun kregen voor agrarisch landschapsbeheer via de regionale landschappen West-Vlaamse heuvels, Houtland en IJzer & Polder

	2004	2005	2006
West-Vlaamse heuvels			
Aantal landbouwbedrijven	46	39	14
Overheidsmiddelen (in €)	73.895	69.153	32.095
Gemiddeld/bedrijf (in €)	1.606	1.773	2.293
Houtland			
Aantal landbouwbedrijven met werkzaamheden	25	33	32
IJzer & Polder			
	2005/2006		2006/2007
Aantal landbouwbedrijven	15		20
Overheidsmiddelen (in €)	53.206		54.848
Gemiddeld/bedrijf (in €)	3.547		2.742

Bron: Eigen analyse obv gegevens van de provincie West-Vlaanderen

Er zijn 58 landbouwbedrijven waar het Regionaal Landschap Houtland werkt aan de landschappelijke inrichting. Een gemiddeld plan met nazorg kost ongeveer 2.500 euro aan subsidie. De opmaak en uitvoering van deze plannen zijn over meerdere jaren gespreid. In de tabel zijn dan ook bedrijven die in beide of zelfs in de drie jaren zijn meegeteld.

In het gebied IJzer en Polder gebeuren alle plannen voor de Polderwaterlopen in samenwerking met de VLM. Het betreft 10 van de 15 ondersteunde bedrijven voor 2005/2006 en 10 van de 20 ondersteunde bedrijven voor 2006/2007. Met andere woorden, voor deze landbouwbedrijven zijn er zeker dubbeltellingen met de VLM databank.

Buiten de Regionale Landschappen worden er ook nog landschapsbedrijfsplannen uitgevoerd in de regio's Brugge – Oostende en Kortrijk – Roeselare – Tielt. Die worden uitgevoerd in provinciale aandachtsgebieden en meestal gefinancierd door de provincie, de gemeente, en eventueel aangevuld met projectfinanciering. Voor de periode 2007/2008 zijn er op dit ogenblik 26 plannen.

Tabel 32 Aantal gerealiseerde plannen buiten Regionale Landschappen, 2004-2007

Landschapsbedrijfsplannen buiten Regionale Landschappen	2004/2005	2005/2006	2006/2007
Aantal gerealiseerde plannen	44	45	56

Bron: Jan Van Winghem (2007) Provincie West-Vlaanderen, Gebiedswerker Land- en Tuinbouw Kortrijk-Roeselare-Tielt.

Besluit

De aanpak naar landschapsbedrijfsplannen toe is zeer verschillend van provincie tot provincie alsook de registratie van deze activiteiten. Zoals al voorheen aangegeven maakt het uittekenen van een landschapsbedrijfsplan door de provincie niet echt deel uit van de verbrede landbouw. Enkel Oost- en West-Vlaanderen voorzien in een structurele betoelaging van beplanting, met vooral West-Vlaanderen dat voorziet in een substantiële toelage voor aanleg. Het aantal betrokken landbouwers blijft niettemin beperkt.

4.3 Productie en afzet

4.3.1 Hoeveverwerking en –verkoop

Brongegevens:

- primaire bron: meitelling
- secundaire bronnen: VLIF, VLAM, GfK, Fermweb en IKM

4.3.1.1 Kernanalyse

Gegevens over verwerking en verkoop van hoeveproducten zijn terug te vinden in de meitellingen van ADSEI (in 2000, 2003 en 2005), via de lijst van het VLAM die hoeveproducenten en erkende verkooppunten (op basis van een intentieverklaring) weergeeft, in de steunaanvragen bij het VLIF (vanaf 2000), in de adressenlijst van het Fermweb (2007) en specifiek voor zuivelproductie bij IKM (2005) (zie Tabel 33).

De eerste twee bronnen kunnen direct geraadpleegd worden om het aantal verbreders te bepalen. Volgens de meitelling verwerken 258 Vlaamse land- en tuinbouwbedrijven landbouwproducten (0,75% van alle landbouwers) in 2005. Dit aantal is gedaald sinds 2000 (336), terwijl het percentage constant is gebleven. Deze telling houdt echter geen rekening met het aantal bedrijven dat producten verkoopt zonder deze te verwerken. In 2007 zijn er in Vlaanderen 179 erkende verkooppunten van het VLAM van hoeveproducten (al dan niet verwerkt). Door het VLAM wordt ook een lijst bijgehouden van producenten en verkopers van hoeveproducten (ruimer dan de erkende verkooppunten) en daarin zijn 1150 landbouwers opgenomen in 2007. In 2002 waren er 1082 hoeveproducenten gekend bij het VLAM. In 2005 produceerde 5,6% (498) van alle bedrijven met melkkoeien hoevezuivel op het bedrijf (IKM).

Tabel 33 Hoeveproducenten en –verkopers, in aantallen en % of cumulatief aantal, 2000-2007

Indicator	Bron	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
erkende verkooppunten	VLAM								179 (0,52%)
producenten en verkopers	VLAM			1082 (1,9%)					1150 (3,3%)
landbouwers met een eerste aanvraag tot steun	VLIF	38 (38)	107 (145)	73 (218)	68 (286)	65 (351)	71 (422)	61 (483)	
hoevezuivel productie	IKM						498 (5,6%)		
verwerking van landbouwproducten	meitelling	336 (0,8%)			275 (0,8%)		258 (0,8%)		
verwerking van landbouwproducten	Fermweb								305 (0,89%)

Bron: Eigen analyse obv gegevens VLAM, meitelling, VLIF

Bij het VLIF, kan één landbouwbedrijf meerdere aanvragen tot steun voor investeringen in materieel of gebouwen die dienen voor hoeveverkoop of detailverkoop indienen. In eerste instantie worden daarom dubbeltellingen uit het bestand gehaald²⁵ en daarna blijkt dat 483 bedrijven sinds 2000 minstens één aanvraag tot investeringssteun voor de productie en verwerking van hoeveproducten en detailverkoop ingediend hebben. In totaal heeft het VLIF al 1059 aanvragen ontvangen.

4.3.1.2 Profielanalyse

→ Interne kenmerken

Productiewijze

Ca. 14% van de hoeveproducenten aangesloten bij het VLAM gebruikt een biologische teeltmethode en 15% een geïntegreerde methode (zie Tabel 34). 72 van de 305 (of 24%) bedrijven die via Fermweb reclame maken voor hun hoevewinkel volgen de biologische

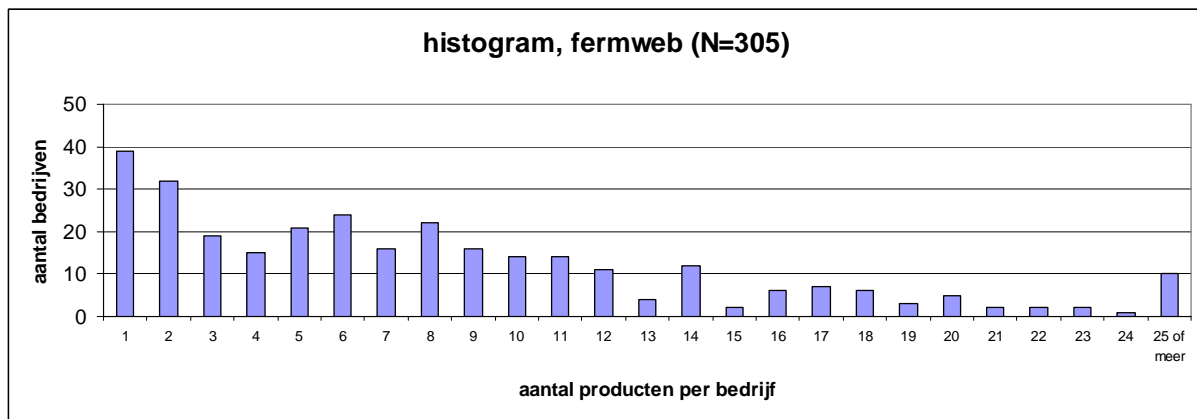
²⁵ Binnen het VLIF wordt steun gegeven aan landbouwers die investeringen doen voor hoeveproducten zuivel, vlees en andere sectoren alsook voor detailverkoop. Via de unieke identificatie van het bedrijf wordt bepaald hoeveel aanvragen door verschillende bedrijven werden ingediend sinds 2000.

teeltwijze. Deze percentages liggen veel hoger dan het gemiddelde aantal bij alle Vlaamse landbouwers (bv. slechts 0,59% van alle Vlaamse landbouwers is biologisch).

Sectortype van het landbouwbedrijf

Het type, dat deze vorm van verbreding doen bestaat voornamelijk uit veetelers (45%) en gemengde akkerbouwbedrijven (30%) (zie Tabel 34). Relatief gezien doen veetelers (graasdieren, melkvee en gemengd rundvee) het vaakst aan thuisverwerking. Vooral zuivelproducten, aardappelen, fruit, groenten en eieren worden, volgens het VLAM, thuis verwerkt en/of verkocht. Daarnaast behoren ook vlees en bakkerijproducten tot de mogelijkheden (VLAM). Het Fermweb bevestigt deze bevindingen, hoewel aardappelen en eieren minder vaak worden genoemd. Dit kan te wijten zijn aan het minder professioneel verkopen van deze producten in vergelijking met de verkoop van vlees of zuivel (Fermweb) en het specifieke doelpubliek van deze instantie (jeugdbewegingen of andere organisaties). De meeste producenten verkopen meerdere types producten (Fermweb).

Figuur 16 Histogram van het aantal verschillende hoeveproducten per bedrijf

Bron: Eigen analyse obv data Fermweb

Sinds 2000 is enkel het aandeel thuisverwerkers bij de categorie gemengd rundvee toegenomen. Vooral in de categorieën hokdieren, rundvee en akkerbouw is een sterke daling opgetreden van het aantal thuisverwerkers (met meer dan 30%) (meitelling en VLAM).

Grootte van het landbouwbedrijf (in SGE)

Landbouwbedrijven waar aan thuisverwerking wordt gedaan zijn grotere bedrijven: 75% van de verbreders hebben een groot of middelgroot bedrijf (zie Tabel 34). Van de grote of middelgrote bedrijven doet 1,1% tot 1,4% aan thuisverwerking, bij de kleinere is dit slechts 0,5% (meitelling).

Tabel 34 Interne kenmerken van bedrijven die aan hoeveverkoop of – verwerking doen (HVW), in aantallen en %, 2003

Klasse SGE (meitelling)	2003	geen HVV	wel HVV	% HVV	2003	wel HVV	
					Productiemethode (VLAM)	Fermweb	
groot		9042	106	1,20%	Biologisch	25	72
middelgroot		9046	98	1,10%	Gangbaar	127	
middelklein		9096	46	0,50%	Geïntegreerd	27	

Toestandsbeschrijving “Verbrede landbouw”

klein	9118	25	0,30%	Eindtotaal	179	305
Type landbouwbedrijf (meitelling)				Product categorie (VLAM)	Fermweb	
akkerbouw	5170	17	0,30%	zuivel	90	892
andere	2355	26	1,10%	aardappelen	58	151
gemengd rundvee	1459	20	1,40%	fruit	46	287
gemengde	7407	52	0,70%	groenten	41	542
hokdieren	3084	8	0,30%	vlees	26	195
melkproductie	5152	114	2,20%	eieren	45	90
niet te klasseren	97	0	0,00%	andere	27	233
rundvleesproductie	5098	15	0,30%	bakkerijproducten	21	17
tuinbouw	6480	23	0,40%	drank		158

Bron: Eigen analyse obv gegevens meitelling en VLAM

Klanten van hoeveproducenten

Aan de hand van een project rond lokale marketing uitgevoerd door het VLAM wordt achterhaald dat de helft van de bedrijven minder dan 250 klanten heeft en dat de hoeves met meer dan 1000 klanten vooral ijshoeves zijn gelegen in toeristische gebieden of hoeves die veel groepsbezoekers over de vloer krijgen. De hoeves met 50 klanten of minder zijn starters of hoeveslagerijen die met pakketten werken.

Demografische kenmerken

In de loop van de jaren (2000-2005) hebben thuisverwerkers steeds een hogere opleiding en in 2005 heeft 40% van alle thuisverwerkers een volledige opleiding genoten. Thuisverwerking komt relatief vaker voor bij landbouwers met een volledige opleiding (meitelling). 80 van de 305 (26%) op Fermweb geregistreerde landbouwers hebben een eigen website. Vermoedelijk zal dit percentage hoger liggen dan bij de totale landbouwers met hoeveverkoop net omdat Fermweb via het internet toegankelijk is. Landbouwers die aan hoeveverwerking doen, hebben vaker een opvolger dan andere landbouwers (16% t.o.v. 9%) of ze weten het nog niet (58% t.o.v. 38%). Slechts 16% van de thuisverwerkers in 2005 weet zeker dat hij/zij geen opvolger zal hebben, ten opzichte van 45% bij andere landbouwers (meitelling).

Tabel 35 Interne kenmerken van landbouwers die aan hoeveverkoop of – verwerking doen (HVW), in aantallen en %, 2003

Opleiding (2003)	geen HVV			Opvolger (2003)	wel HVV		
	geen HVV	wel HVV	% HVV		geen HVV	wel HVV	% HVV
praktisch	21108	96	0,5%	ja	3339	37	1,1%
basis	7710	77	1,0%	nee	16936	45	0,3%
volledig	7484	102	1,3%	weet nog niet	13782	156	1,1%
				nvt	2245	37	1,6%

Bron: Eigen analyse obv gegevens meitelling

➔ Externe kenmerken

Tabel 36 Procentuele vergelijking van het aantal bedrijven met hoeveverkoop en -verwerking per provincie volgens verschillende bronnen

Procentuele verdeling van	Aantal landbouw-bedrijven (meitelling)	Bedrijven met verwerking van landbouw-producten (meitelling)	Producenten en verkopers (VLAM)	Erkende verkooppunten (VLAM)	Hoeve-producent (Fermweb)	Bedrijven met investeringssteun (VLIF)
Vlaams Brabant	13 %	13 %	16 %	17 %	13 %	12 %
Antwerpen	16 %	14 %	11 %	14 %	13 %	17 %
Limburg	13 %	12 %	15 %	14 %	14 %	7 %
West-Vlaanderen	32 %	34 %	30 %	34 %	32 %	38 %
Oost-Vlaanderen	26 %	27 %	29 %	27 %	28 %	26 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

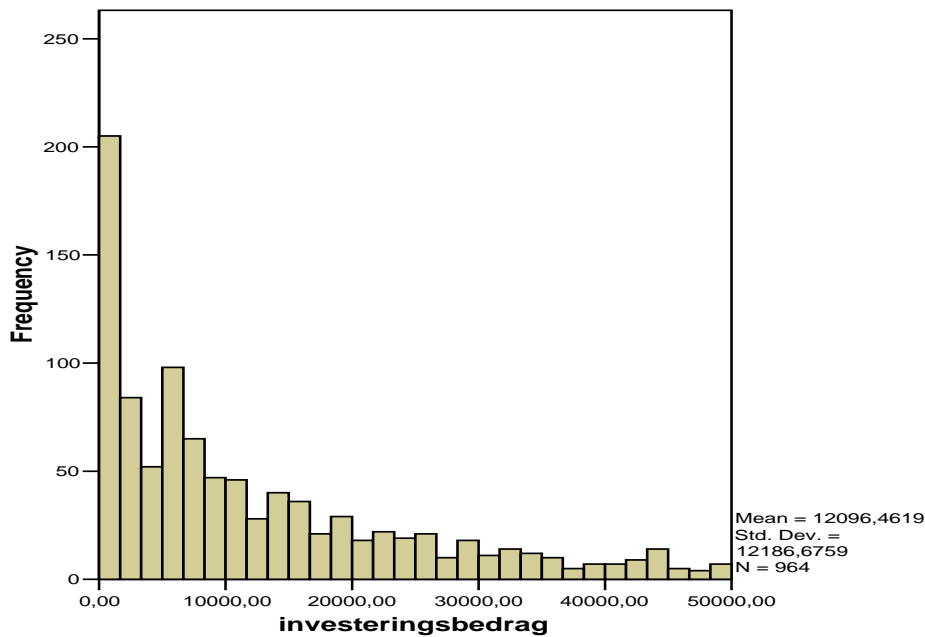
Bron: Eigen analyse obv gegevens meitelling, VLIF en VLAM

60% van de bedrijven met thuisverwerking liggen in Oost- en West-Vlaanderen (zie Tabel 36). In de provincie Antwerpen is een sterke daling merkbaar tussen 2000-2003 (met 41%), gevolgd door een beperkte toename in de periode 2003-2005 (met 12%). De provincie Limburg bevat doorheen de jaren een steeds groter deel van de Vlaamse hoeveverwerkers (meitelling).

483 landbouwers ontvangen steun van het VLIF voor hoeve- of detailproducten. Deze steun wordt gegeven sinds 2000 en in dit eerste jaar waren er 50 aanvragen voor steun voor hoeveproducten of detailverkoop. Sindsdien komen er jaarlijks ongeveer 150 aanvragen bij. De gemiddelde leeftijd van de landbouwers die steun ontvangen is 40 jaar. De jongste aanvrager was 21 en de oudste 72. Meer dan de helft van deze landbouwers heeft een landbouwopleiding gevolgd. 56% van de bedrijven die investeringssteun ontvangen van het VLIF, ontvangen steun voor meerdere investeringen. 110 van hen vragen de steun aan voor meerdere investeringen in hetzelfde jaar, de anderen spreiden hun aanvraag tussen 2000 en 2006. De meeste die meerdere aanvragen indienen, doen dit binnen een zelfde tak. 238 doen een investering in de hoeveverkoop van zuivelproducten (waarvan 68 dit combineren met een andere tak), 60 in de hoeveverkoop van vlees (waarvan 45 in combinatie met zuivel of detailverkoop) en 121 in de hoeveverkoop van andere producten (waarvan 38 in combinatie met zuivel of detailverkoop). 168 landbouwers krijgen steun voor een investering in detailverkoop (waarvan 57 ook steun krijgt voor hoeveverkoop van zuivel, vlees of andere producten).

Het investeringsbedrag bedraagt gemiddeld €22.000. Slechts 17% geeft aan dat de totale kosten hoger liggen dan het aangegeven investeringsbedrag. 53% van de aanvragen betreft een investering kleiner dan €10.000 en in totaal 91% van de aanvragen betreft een investering kleiner dan €50.000 (zie Figuur 17). Het hoogste investeringsbedrag bedraagt €20.000. Investeringssteun wordt relatief vaak gegeven aan West-Vlaamse bedrijven en relatief weinig aan Vlaams-Brabantse bedrijven.

Figuur 17 Histogram van het investeringsbedrag per aanvraag voor investeringen kleiner dan €50 000 (91% van de aanvragen)

Bron: Eigen analyse obv gegevens VLIF

4.3.1.3 Overlap-analyse

Iets meer dan de helft van de landbouwers (58% volgens het VLAM en 50% volgens Fermweb) combineert HVW met andere activiteiten zoals bedrijfsbezoeken, educatieve activiteiten, zorgboerderijen, ontvangstruimtes en hoevertoerisme (zie Tabel 37). Iets minder dan de helft (41%) verkoopt zijn producten ook op andere specifieke afzetplaatsen zoals kleinhandel, (boeren)markten, voedselteams en afhaalpunten. Bij slechts 33% van de landbouwers wordt naast hun eigen producten ook producten van collega’s verkocht of verwerkt op de eigen hoeve (VLAM).

Tabel 37 Hoeveverkoop en –verwerking en andere verbrede activiteiten

Andere activiteiten	2003	2007
	VLAM	Fermweb
ja	104	154
Hoevertoerisme, kampeergelegenheid	11	30
bedrijfsbezoek	99	136
educatieve activiteiten	23	37
zorgboerderij	15	
ontvangstruimte	14	
activiteit rond voedsel (barbecue, picknick, proeverij etc)		40
huifkar		14
nee	75	152
totaal	179	306

Bron: Eigen analyse obv data VLAM, Fermweb

4.3.2 *Productie van energie en nieuwe consumptiegoederen*

Brongegevens:

- primaire bron: meitelling
- secundaire bronnen: VLIF

4.3.2.1 *Kernanalyse*

Gegevens betreffende verkoop van energie door een landbouwbedrijf zijn moeilijk te verzamelen. Eandis en andere netbeheerders kopen energie aan van particulieren, maar dit zijn meestal groepen van leveranciers, waaronder landbouwers. Enerzijds is het moeilijk te bepalen in welke groep er landbouwers zitten en anderzijds is het onduidelijk wat de bijdrage van dit landbouwbedrijf is in de totale geleverde energie per groep. De analyses zijn dan ook gebaseerd op de gegevens van de meitellingen (categorie productie van duurzame energie voor de verkoop) en de lijst van landbouwers die steun vragen voor investeringen in energieproductie (vergisting en verbranding) bij het VLIF. Investeringen in fotonvoltaïsche zonnecellen en zonneboilers worden niet meegenomen omdat deze energie leveren die op het bedrijf zelf wordt gebruikt en volgens onze definitie niet onder verbreding valt.

In 2000 produceerden en verkochten 3 landbouwers energie op het bedrijf, in 2003 waren dit er 7 en in 2005 was het aantal terug gedaald tot 5 volgens de gegevens van de meitelling (zie Tabel 38). Als de ligging van de bedrijven vergeleken wordt, blijkt dat er alleen in de provincie West-Vlaanderen één bedrijf is dat voor de volledige periode 2000-2005 de productie van energie aangegeven heeft in de meitelling. Uit de gegevens kan echter niet afgeleid worden of dit telkens om hetzelfde bedrijf gaat. In 2006 hebben 5 landbouwers een aanvraag tot investeringssteun voor energieproductie ingediend bij het VLIF. Met andere woorden, het aantal is beperkt tot 0,02% van de Vlaamse land- en tuinbouwers. In de volgende paragraaf wordt het profiel geschetst van deze bedrijven, maar gezien het kleine aantal is dit profiel zeer indicatief en is het ook niet mogelijk om de interne en externe kenmerken van deze bedrijven te vergelijken met die van een gemiddeld Vlaams landbouwbedrijf.

Tabel 38 Producenten en verkopers van energie, in aantallen en % tov de Vlaamse bedrijven, 2000-2007

	Bron	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Productie en verkoop van energie	meitelling	3 (0.01%)			7 (0.02%)		5 (0.01%)	
Productie van energie met VLIF steun	VLIF							5 (0.01%)

Bron: Eigen analyse obv data meitelling, VLIF

4.3.2.2 *Profielanalyse*

→ Interne kenmerken

Sectortype van het landbouwbedrijf

In 2000 ging het om twee melkvee bedrijven en een gemengd bedrijf. In 2003 over twee akkerbouwers, een tuinbouwer, een melkveebedrijf, een rundveebedrijf en twee gemengde bedrijven (meitelling). Ook de bedrijven die in 2006 steun aanvragen bij het VLIF zijn zeer diverse types: twee varkensbedrijven, een gemengd bedrijf, een akkerbouwbedrijf en tuinbouw in open lucht (zie ook Tabel 39).

Grootte van het landbouwbedrijf (in SGE)

De bedrijven die aan energieproductie doen komen uit alle SGE-klassen, van groot tot klein (volgens meitelling in 2003). Drie bedrijven vragen steun aan voor een investering van minder dan €35.000 terwijl de andere twee investeringen doen van meer dan €250.000.

Demografische kenmerken

In 2000 was elke producent van energie jonger dan 50 jaar en getrouwd, volgens de meitelling. Dit geldt ook voor de landbouwers die VLIF steun aanvragen. In 2003 hadden 3 van de landbouwers geen opvolging en 3 andere wisten het nog niet (meitelling, Tabel 39).

In 2003 hadden 4 van de 7 landbouwers een praktische opleiding genoten, 2 een basisopleiding en 1 een volledige opleiding (meitelling). De bedrijfsleiders die een aanvraag indienden bij het VLIF hebben ook een verschillende opleiding genoten (van basisopleiding tot hoger universitair) (Tabel 39).

Volgens de meitelling, hadden 4 van de 7 landbouwers in 2003 geen internet terwijl in 2005 elke verbreder internet had. Dezelfde evolutie is merkbaar bij het pc-gebruik: in 2000 werd een computer slechts door 1 landbouwer (van de 3) gebruikt, in 2003 al door 3 landbouwers (van de 7) en in 2005 door 5 landbouwers (van de 5), zie ook Tabel 39.

Tabel 39 Interne kenmerken van producenten en verkopers van energie, in aantallen, 2000-2006 (nvt = niet van toepassing)

Aantal Bron	2000 meitelling	2003 meitelling	2005 meitelling	2006 VLIF	Aantal Bron	2000 meitelling	2003 meitelling	2005 meitelling	2006 VLIF
Energieproductie?					Leeftijd				
neen	41044	36570	34514		<30	0			1
ja	3	7	5	5	30-40	2			1
Type bedrijf					Opvolging				
akkerbouw	0	2		1	nvt	3	1		
tuinbouw	0	1		1	Ja	0	0		
melkvee	2	1		0	nee	0	3		
rundvee	0	1		0	weet niet	0	3		
varkens	0	0		2	Internet				
gemengd	1	2		1	nee		6	0	
SGE klasse					PC				
groot	1	2			ja		1	5	
klein	0	2			nee	2	4	0	
middelgroot	2	2			ja	1	3	5	
middelklein	0	1			Investeringsbedrag				
Opleiding					< €35 000				
praktisch	0	4	1	0	> €250 000				
basis	2	2	1	1					
volledig	1	1	3	3					

Bron: meitelling, VLIF

→ Externe kenmerken

Elke provincie heeft in de periode 2000-2005 minstens één bedrijf gehad dat aan energieproductie deed (zie Tabel 40). In 2005 (meest recente meitelling data) waren drie bedrijven in Antwerpen gelegen, een in West-Vlaanderen en een in Oost-Vlaanderen. In 2006 werd VLIF steun aangevraagd door twee West-Vlaamse bedrijven, een Oost-Vlaams, een Antwerps en een Limburgs bedrijf.

Tabel 40 Externe kenmerken van producenten en verkopers van energie, in aantallen, 2000-2006

Aantal per Provincie Bron	2000 meitelling	2003 meitelling	2005 meitelling	2006 VLIF
Antwerpen	1	0	3	1
West-Vlaanderen	2	2	1	2
Oost-Vlaanderen	0	3	1	1
Limburg	0	1	0	1
Vlaams Brabant	0	1	0	

Bron: meitelling, VLIF

4.4 Uitbesteding productiefactoren

4.4.1 Verhuur van bedrijfsgebonden kapitaal (machines, gebouwen, dieren,...)

(voor deze activiteiten is het momenteel niet mogelijk een toestandbeschrijving op te maken, wegens gebrek aan betrouwbare en gestructureerde informatie)²⁶

4.4.2 Loonwerk

Brongegevens:

- primaire bron: meitelling
- secundaire bronnen: VLIF

4.4.2.1 Kernanalyse

In 2000 waren er 369 van de 40.949 land- en tuinbouwers²⁷ die ergens anders loonwerk uitvoeren, zijnde 0,9% van de totale (producerende) landbouwpopulatie. Drie jaar later is dit aantal zowel absoluut als relatief lichtjes gestegen: in 2003 deden er 381 land- en tuinbouwers deze nevenactiviteit, op een (gedaald) totaal van 36.577 actieve land- en tuinbouwers (1.04%). Deze stijgende trend werd de voorbije jaren enkel relatief gezien voortgezet: in 2005 waren er opnieuw slechts 369 land- en tuinbouwers die loonwerk deden, maar deze maakten wel 1.07% van het totale aantal landbouwers (34.410) uit.

²⁶In 2004 kwam 212 ha in aanmerking voor de premie ‘bebossing van landbouwgronden’ (onderhoudskosten en inkomensderving). Ten opzichte van 2002 is dit een verdubbeling, maar het blijft weliswaar een zeer geringe oppervlakte

²⁷ ‘Land- en tuinbouwers definiëren we als particuliere land- en tuinbouwers in hoofd- of nevenberoep, instellingen met land- en tuinbouwproductie of veehouderij of aannemers met productie (categorieën 1 t.e.m. 5 in de meitelling).

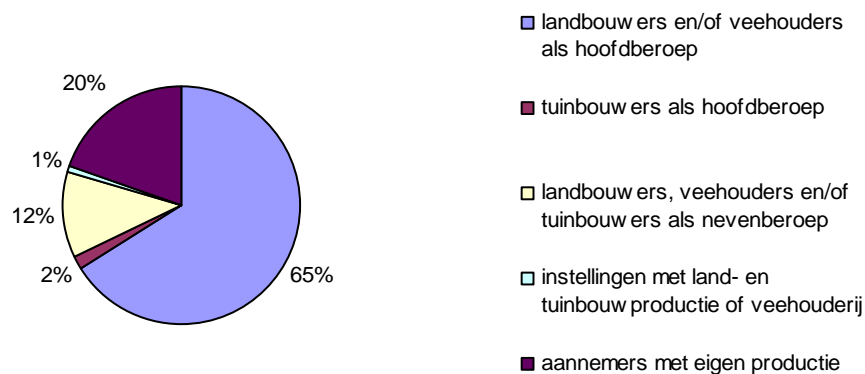
4.4.2.2 Profielanalyse

→ Interne kenmerken

Categorie van de land- of tuinbouwactiviteit²⁸

Uit de analyse van de categorieën van landbouwers²⁹ waar deze verbreders onderverdeeld zijn, is het duidelijk dat vooral de landbouwers in hoofdberoep (cat 1) en de ‘aannemers met eigen productie’ (cat 5) actief zijn in dit verbredingsdomein: samen zorgen zij voor meer dan 85% van het totale aantal loonwerkers. Opvallend is hier het relatief lage aandeel van tuinbouwers in hoofdberoep (cat 2) en ‘landbouwers, veehouders en/of tuinbouwers als nevenberoep’ (cat 3): deze maken respectievelijk 13% en 33% van de totale land- en tuinbouwers uit, maar deze groepen bevatten maar (resp.) 2% en 12% van de loonwerkers.

Figuur 18 Verdeling van de loonwerkers naargelang hun land- en tuinbouwactiviteit, 2000

Bron: Eigen analyse obv data meitelling

Sectortype van het landbouwbedrijf

Wanneer men gaat kijken naar het type landbouwbedrijven waar de betrokken land- en tuinbouwers loonwerk uitvoeren, is het, zowel voor 2000 als voor 2003, zeer duidelijk dat vooral akkerbouwbedrijven hier een belangrijk aandeel in hebben. Deze sector zorgt voor ongeveer 40% van de loonwerkers, terwijl deze sector maar 13% van de land- en tuinbouwpopulatie uitmaakt. Anderzijds zijn de sectoren tuinbouw, rundvee en andere graasdieren relatief ondervertegenwoordigd in deze verbredingsgroep: deze sectoren zorgen samen voor slechts 12 à 15% van de loonwerkers, terwijl ze ongeveer 40% van de land- en tuinbouwpopulatie uitmaken.

Grootte van het landbouwbedrijf (in SGE)

²⁸ Deze analyse is gebaseerd op de cijfers van de meitelling van 2000.

²⁹ Deze analyse is gebaseerd op de cijfers van de meitelling van 2000.

Zowel in 2000 als voor 2003³⁰ doen ‘middencategorie-bedrijven’ relatief meer aan loonwerk, dan de hele grote of de hele kleine bedrijven. Dit hoewel we de groepen zo hebben ingedeeld dat ze elk ongeveer 25% van de totale actieve land- en tuinbouwers uitmaken, waarbij de middelkleine en middelgrote bedrijven samen goed zijn voor meer dan 60% van de loonwerkers.

Demografische kenmerken

Uit de analyse van het opleidingsniveau ten opzichte van het uitvoeren van loonwerk, blijkt er geen significant verband te bestaan tussen het loonwerken enerzijds, en het opleidingsniveau van de bedrijfsleider anderzijds. De subgroepen per opleidingsniveau binnen deze verbredingscategorie zijn verhoudingsgewijs van dezelfde grootte als die van de totale landbouwpopulatie. Dit kan natuurlijk te verklaren zijn door het feit dat de bedrijfsleider niet zelf het loonwerk vanuit zijn bedrijf uitvoert, maar één van zijn medewerkers of familieleden; waardoor de eventuele link tussen opleiding van de loonwerker en het effectief loonwerken verdwijnt. Aangezien men op basis van de metelling niet kan bepalen wie welke activiteit precies doet op het betrokken bedrijf, is een meer gedetailleerde (op bedrijfsledenniveau) analyse echter niet mogelijk.

Uit de cijfers van de metellingen blijkt dat de loonwerkers relatief meer een pc bezitten dan hun collega’s niet-verbreders: in 2000 waren er 31% van de loonwerkers met een pc, terwijl slechts 19% van de totale land- en tuinbouwbevolking een pc in het bezit had. Deze verhoudingen ziet men in de latere enquêtes terugkeren, weliswaar met stijgende cijfers wat betreft het bezit van een pc betreft: in 2005 gebruikte 54% van de loonwerkers een pc, terwijl slechts 35% van de totale groep dit doet. Wat betreft internet, doet zich in 2005 ongeveer hetzelfde fenomeen voor: meer dan 50% van de bedrijven met loonwerkers hebben een internetaansluiting, terwijl slechts 30% van alle actieve land- en tuinbouwers een dergelijke aansluiting hebben.

→ Externe kenmerken

De analyse van de geografische spreiding van loonwerkers, toont geen opmerkelijke bevindingen met betrekking tot relatieve over- of ondervertegenwoordiging van deze activiteit ten opzichte van het aantal landbouwers in die provincies. Ook op het niveau van de arrondissementen ziet men geen specifieke uitzonderingen op dat vlak. Enkel in Leuven, Diksmuide, Roeselare, Aalst en Tongeren zijn er relatief minder loonwerkers ten opzichte van het aantal land- en tuinbouwers in die arrondissementen en in Halle-Vilvoorde, Oostende, Oudenaarde en Sint Niklaas is er een (kleine) relatieve meerderheid van loonwerkers. De verdeling van de land- en tuinbouwers, en de verbreders in deze categorie, is voor de cijfers van 2000 in Tabel 41 terug te vinden (deze verhoudingen zijn ongeveer gelijk gebleven in de andere enquêtejaren).

4.4.2.3 Overlap-analyse

95% van de ‘loonwerkende’ bedrijven heeft enkel deze verbredingsactiviteit in haar gamma activiteiten (362 van de 381 bedrijven in 2003; en 346 tov 369 bedrijven in 2005).

³⁰ De indeling naar SGE was niet beschikbaar voor de data van de metelling van 2005.

Toestandsbeschrijving “Verbrede landbouw”

Tabel 41 Aantal landbouwers met loonwerk en percentages per arrondissement, provincie en in Vlaanderen

		LW?		% in subgroep	% in prov		% in VL			
		Nee	Ja		LW	allen	LW	Allen		
Data voor 2000										
ANTWERPEN	(Totaal)	6488	42							
	ANTWERPEN	1934	12	0,62%	28,57%	29,81%				
	MECHELEN	1492	7	0,47%	16,67%	23,00%				
	TURNHOUT	3062	23	0,75%	54,76%	47,19%				
	Aantal prod lb	6.479	42					11,4%	15,82%	2000
							12,07%	16,04%	2003	
							14,91%	15,66%	2005	
VLAAMS BRABANT	(Totaal)	5559	42							
	HALLE-VILVOORDE	2672	26	0,96%	61,90%	48,07%				
	LEUVEN	2887	16	0,55%	38,10%	51,93%				
	Aantal prod lb	6.549	42					11,38%	15,99%	2000
							15,49%	12,93%	2003	
							13,28%	12,48%	2005	
WEST-VLAANDEREN	(Totaal)	12697	146							
	BRUGGE	2224	21	0,94%	14,38%	17,52%				
	DIKSMUIDE	1443	10	0,69%	6,85%	11,36%				
	IEPER	2315	29	1,24%	19,86%	18,23%				
	KORTRIJK	1421	21	1,46%	14,38%	11,19%				
	OOSTENDE	828	15	1,78%	10,27%	6,52%				
	ROESELARE	1668	8	0,48%	5,48%	13,14%				
	TIELT	2082	19	0,90%	13,01%	16,40%				
	VEURNE	716	23	3,11%	15,75%	5,64%				
	Aantal prod lb	12.649	146					39,57%	30,89%	2000
							29,92%	31,92%	2003	
							39,30%	32,01%	2005	
OOST-VLAANDEREN	(Totaal)	10598	93							
	AALST	1464	7	0,48%	7,53%	13,81%				
	DENDERMONDE	1283	10	0,77%	10,75%	12,11%				
	EEKLO	1349	10	0,74%	10,75%	12,73%				
	GENT	3533	25	0,70%	26,88%	33,34%				
	OUDENAARDE	1282	19	1,46%	20,43%	12,10%				
	SINT-NIKLAAS	1687	22	1,29%	23,66%	15,92%				
	Aantal prod lb	10.572	93					25,20%	25,82%	2000
							32,28%	26,09%	2003	
							23,58%	25,90%	2005	
LIMBURG	(Totaal)	5336	46							
	HASSELT	1823	18	0,98%	39,13%	34,16%				
	MAASEIK	1537	17	1,09%	36,96%	28,80%				
	TONGEREN	1976	11	0,55%	23,91%	37,03%				
	Aantal prod lb	5.331	46					12,47%	13,02%	2000

Toestandsbeschrijving “Verbrede landbouw”

10,24%	13,01%	2003
8,94%	12,90%	2005

Bron: Eigen analyse obv data metelling 2000

5 Synthese en aanbevelingen

Het voorliggende rapport verzamelt enkele kernelementen voor de toestandsbeschrijving van de verbrede landbouw in Vlaanderen. Het vat aan met de bespreking van de literatuurstudie die aan de basis lag van de conceptualisering van het begrip ‘verbrede landbouw’ in Vlaanderen. Vervolgens werd een beschrijving gegeven van de analyses, uitgevoerd op de verzamelde informatie over de betrokken activiteiten. In de volgende paragrafen wordt een overzicht gegeven van de resultaten van het project m.b.t. het concept, het aantal verbreders in Vlaanderen, het profiel van landbouwers met verbredingsactiviteiten en de factoren die de keuze voor verbreding beïnvloeden.

5.1 Verbrede landbouw: het concept

In een eerste stap werd het concept “verbrede landbouw” afgebakend op basis van eigen landbouwonderzoek. Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen activiteitenverbreding enerzijds en inkomensverbreding anderzijds. Binnen de dimensie inkomensverbreding worden 4 categorieën onderscheiden:

- *geen verbreding van het inkomen*,
- verkoop producten,
- verkoop diensten en
- verkoop productiefactoren

Van deze categorieën worden de laatste 3 groepen beschouwd als verbreding. Als het gaat om verbreding van de activiteiten wordt onderscheid gemaakt tussen productiegebonden, productgebonden, bedrijfsgebonden en niet-bedrijfsgebonden verbreding.

Beide types verbreding en hun categorieën werden in een matrixstructuur gezet, zoals getoond wordt in Tabel 2. Door het kruisen van beide dimensies (zie Tabel 2 in dit rapport) kon het concept “Verbrede landbouw” duidelijk afgebakend worden en dit leidde tot de identificatie van vier inhoudelijke groepen, op basis waarvan de dataverzameling en -analyse werd uitgevoerd:

- *Sociaaltoeristische activiteiten* met o.a. hoevertoerisme, dagrecreatie en –educatie en sociale activiteiten zoals zorgboerderijen,
- *Milieu, natuur en landschap*, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen agrarisch natuurbeheer en agrarisch landschapbeheer,
- *Productie en afzet* van hoeveproducten, energie en nieuwe consumptiegoederen en
- *Uitbesteding van productiefactoren* zoals grond en gebouwen, machines, dieren en menselijk kapitaal.

Binnen het project werd beslist om de gekleurde vakken in Tabel 2 te beschouwen als verbrede landbouwactiviteiten en gegevens rond deze activiteiten werden verzameld in het vervolg van het project.

5.2 Belang van verbreding in Vlaanderen

Samenvattend kan men stellen dat in Vlaanderen al een behoorlijk aantal landbouwers een aanvullend inkomen haalt uit verbredingsactiviteiten. Het betreft voornamelijk natuur- en landschapszorg enerzijds en hoeveverkoop en –verwerking anderzijds, maar ook categorieën

zoals groene zorg en plattelandstoerisme. Spijtig genoeg zijn (nog) geen cijfers bekend (of slecht sporadisch) over het niveau van inkomen dat uit deze activiteiten wordt gehaald.

In deze paragraaf wordt getracht een globale schatting te maken van het aantal land- en tuinbouwers met verbredingsactiviteiten in Vlaanderen. Het uitgangspunt hierbij is een overzicht van de aantallen verbreders per categorie en per informatiebron rekening houdende met de overlap zoals deze besproken werd in dit toestandrapport. In Tabel 42 wordt een overzicht gegeven van alle verzamelde gegevens per verbredingsactiviteit. Om inzicht te krijgen in het unieke³¹ aantal verbreders in Vlaanderen moeten voor elke activiteit de geschikte databronnen gekozen worden. Het selectieproces dat leidde tot deze keuze (aangeduid in het grijs in de tabel), wordt in de paragrafen volgend op de tabel beschreven.

Tabel 42 Overzicht van de getelde Vlaamse verbreders en de overlap per databron en databron

Type verbreding	Bron	Aantal	%	Jaar	Overlap
Sociaaltoeristische activiteiten					
Hoevetoerisme, dagrecreatie en -educatie	Meitelling	190	(0,6%)	2005	144 hebben enkel deze activiteit, 34 hebben ook hoeveverwerking en -verkoop
	PIV	156	(0,5%)	2007	
	VLIF	174	(0,5%)	2000-2006	
	Plattelandsklassen	56	(0,2%)	2007	
	Plattelandsklassen – Landelijke Gilden (kijkboerderijen)	55	(0,2%)	2007	24 hebben ook hoeveverwerking en -verkoop
	Vilt - kijkboerderijen	27	(0,1%)	2007	Overlap met LG – plattelandsklassen: 17
Zorgboerderijen	Steunpunt Groene Zorg	212	(0,6%)	2006	lets meer dan de helft heeft minstens één andere verbrede activiteit op zijn bedrijf (educatie, ontvangst groepen, hoeveverwerking en –verkoop, natuur- en landschapsbeheer)
	ADLO	226	(0,6%)	2007	
	VLIF	3	(0,0%)	2006	
Milieu, natuur en landschap					
Combinatie ANB en ALB	VLM	3.700	(11,1%)	2005	
Agrarisch natuurbeheer	Geen verdere informatie				
Agrarisch landschapsbeheer	Prov. Antwerpen	51	(0,2%)	2007	Geen overlap met de cijfers van VLM
	Prov. Limburg	150	(0,4%)	2006	
	Prov. Oost-Vlaanderen	30	(0,1%)	2006	
	Prov. West-Vlaanderen	150	(0,5%)	2006	

³¹ Het unieke aantal dient te worden bepaald omdat een landbouwer kan voorkomen in meerdere bronnen en dit zou zonder correctie leiden tot een overschatting van het aantal verbreders in Vlaanderen.

Toestandsbeschrijving “Verbrede landbouw”

Type verbreding	Bron	Aantal	%	Jaar	Overlap
Productie en afzet					
Hoeveverwerking en- verkoop	Meitelling	258	(0,8%)	2005	
	Erkende verkooppunten	179	(0,5%)	2007	104 combineren dit met andere verbredingsactiviteiten, vnl. bedrijfsbezoek, educatie, zorg, ontvangst, toerisme (kampeergelegenheid)
	VLAM	1150	(3,5%)	2007	
	Fermweb	305	(0,9%)	2007	50% combineert dit met andere verbredingsactiviteiten, vnl. bedrijfsbezoek, activiteit rond voedsel, educatie, toerisme (kampeergelegenheid), huifkar
Productie van energie en nieuwe consumptiegoederen	Meitelling	5	(0,0%)	2005	
Uitbesteding productiefactoren					
Loonwerk	Meitelling	369	(1,1%)	2005	346 hebben enkel dit type verbreding

Opmerking: De databronnen die worden meegenomen voor de verdere berekeningen worden in deze tabel aangeduid in het grijs

Bron: eigen analyse van de databronnen

Sociaaltoeristische activiteiten

In de categorie hoevertoerisme waren 3 databronnen beschikbaar (ADSEI, PIV en VLIF). De meitelling is hier de meest aangewezen en volledige bron. Het lidmaatschap van het PIV is niet verplicht en ook niet elke boerderij met hoevertoerisme vraagt VLIF-steun aan. Uit de verdere gegevens weten we ook dat deze groep 144 landbouwers omvat die enkel deze verbredingsactiviteit op hun bedrijf hebben.

Drie bronnen (Plattelandsklassen, Plattelandsklassen – Landelijke Gilden en Vilt - kijkboerderijen) brachten gegevens aan i.v.m. dagrecreatie en –educatie en we opteren ervoor om deze alle drie te behouden. De overlap tussen de bronnen wordt verwacht beperkt te zijn en daarenboven willen we een onderschatting, doordat een heel aantal landbouwers dat deze activiteiten uitoefent niet aangesloten zijn bij een vereniging voorkomen, door alle bronnen op te nemen. In totaal weerhouden we dus 138 verbreders in deze categorie, waarvan er 17 dubbel geteld worden en dit leidt tot 121 unieke verbreders met dagrecreatie en –educatie.

Groene zorg is het derde type activiteiten binnen deze groep en hier zijn de gegevens van het SGZ en ADLO vergelijkbaar. We kiezen de gegevens van ADLO als de beste weergave van het aantal zorgboerderijen (226), maar we corrigeren met de bevinding van de enquêtes van het Steunpunt Groene zorg dat iets meer dan de helft van de bedrijven meerdere activiteiten hebben. We schatten dit aantal bedrijven op 120 en vinden dus dat er 106 unieke zorgboerderijen zijn. Als de som gemaakt wordt van de verschillende subcategorieën kunnen we besluiten dat er 371 landbouwers met sociaaltoeristische activiteiten zijn.

Milieu, natuur en landschap

De belangrijkste databron binnen deze categorie is de beheerovereenkomsten afgesloten bij de VLM en hierbij maken we geen onderscheid tussen de categorieën natuur- en landschapsbeheer. In totaal gaat het om 3700 unieke landbouwers. Daarnaast hebben de

Vlaamse provincies ook programma’s voor landschapsbeheer die niet in aanmerking komen voor steun van de VLM. In totaal gaat het om 381 landbouwers. De som van beide getallen toont aan dat er in Vlaanderen 4081 landbouwers zijn met verbredingsactiviteiten uit de categorie “Milieu, natuur en landschap”.

Productie en afzet

Hoeveverwerking en verkoop is de belangrijkste activiteit binnen deze categorie, maar er zijn grote verschillen tussen de weergegeven aantallen. Bij de berekening van het totale aantal verbreders weerhouden we de gegevens van de VLAM (onder meer omdat dit de bron is die gebruik maakt van de breedste definitie van hoeveeverwerkers en –verkopers) en besluiten dat er 1150 landbouwers zijn met deze verbredingsactiviteit. Jammer genoeg zijn voor deze databron geen gegevens beschikbaar over de mogelijke overlap met andere activiteiten, waardoor het unieke aantal niet kan worden bepaald. Productie van energie voor verkoop en nieuwe consumptiegoederen is de tweede categorie van activiteiten en de meitelling geeft hier aan dat het om 5 landbouwers gaat. In totaal kunnen we berekenen dat er 1155 landbouwers tot deze categorie behoren.

Uitbesteding productiefactoren

De informatie betreffende de uitbesteding van productiefactoren is momenteel nog erg beperkt. Er zijn enkel gegevens beschikbaar uit de meitelling en deze tonen aan 369 landbouwers deze verbredingsactiviteit aangeven, waarvan 346 enkel dit type verbreding beoefenen. Uit deze analyse blijkt dat de verbredingscategorieën milieu, natuur en landschap en productie en afzet veel vaker worden uitgeoefend dan de categorieën sociaal toeristische activiteiten of uitbesteding productiefactoren. De grootste verbredingscategorie in Vlaanderen is “Milieu, natuur en landschap”.

De onderstaande tabel (Tabel 43) geeft een overzicht van deze aantallen per categorie, zodat we kunnen besluiten dat er in Vlaanderen maximaal 5.953 landbouwers zijn met verbrede activiteiten wat overeenkomt met ca. 17,9% van de actieve landbouwbedrijven. Dit aantal bevat echter ook dubbeltellingen over de categorieën heen die we niet kunnen identificeren via de data die in het kader van dit project verzameld werden. Uit de studies van Van Huylenbroeck et al. (2004) voor de Brusselse rand en Van de Velde et al. (2005) voor West-Vlaanderen blijkt dat ongeveer 75% van de landbouwers die aan verbreding doen, activiteiten opneemt van slechts één categorie.

Tabel 43 Aantal en gecorrigeerd aantal verbreders en het percentage unieke landbouwers per verbredingscategorie

Type verbreding	Aantal	Aantal na aftrek van de gekende overlap	% Unieke landbouwers	Gecorrigeerd aantal unieke landbouwers
Sociaal-toeristische activiteiten	554	371	66,9%	371
Milieu, natuur en landschap	4.081	4.081	100,0%	3.061
Productie en afzet	1.155	1.155	100,0%	866
Uitbestedingproductiefactoren	369	346	93,8%	346
TOTAAL	6.159	5.953	97,1%	4.644

Bron: eigen analyse

In de bovenstaande tabel wordt ook een overzicht gegeven van het percentage unieke landbouwers per categorie. Voor de sociaaltoeristische activiteiten tellen we 66,9% unieke landbouwers. Aangezien we hier vrij nauwkeurige cijfers hebben over de overlap wordt besloten om dit aantal niet verder te corrigeren. Dit is ook het geval voor landbouwers uit de categorie “Uitbesteding van productiefactoren”. Hoewel er hier een hoog percentage unieke landbouwers is (93,8%), wordt op basis van de kenmerken van de weerhouden databron en de specificiteit van deze verbredingsactiviteit besloten om het aantal verbreders niet verder te corrigeren. De getelde aantallen landbouwers binnen de twee andere categorieën corrigeren we met de correctiefactor 0,75 en vinden zo respectievelijk 3061 en 866 unieke landbouwers voor de categorieën “Milieu, Natuur en Landschap” en “Productie en Afzet”. Deze berekening wordt ook weergegeven in Tabel 43 en leidt tot de conclusie dat **4.644** landbouwers (of **14,0%** van de 33.272 Vlaamse landbouwers) minstens één verbredingsactiviteit uitvoeren.

Deze resultaten liggen lager dan de bevindingen van de studies in de Brusselse rand en West-Vlaanderen, die stellen dat resp. 42% en 18% van de landbouwers verbredingsactiviteiten hebben. Het verschil ligt voornamelijk in het feit dat in de huidige studie activiteiten zoals natuurbeheer zonder subsidies of gesubsidieerde milieumaatregelen die gericht zijn op het verlagen van de interne milieudruk in de landbouw (zoals biologische landbouw, nieuwe teelten, BO water, BO natuur, mechanische onkruid bestrijding of BO eiwitproductie) niet in rekening gebracht worden.

Het aantal landbouwers dat aan verwerking of verkoop doet, wordt door de huidige studie een stuk lager geschat dan in de studies rond Brussel en West-Vlaanderen, waar verwerking en verkoop door 13 tot 23% van de landbouwers wordt gedaan. Een mogelijke verklaring is dat een heel aantal landbouwers een dergelijke beperkte hoeveelheid producten verkopen op de boerderij dat deze niet worden aangegeven in de meitelling of bekend zijn bij het VLAM maar wel worden opgegeven bij een enquête. In de Brusselse Rand is verkoop op boerenmarkten en aan winkels een belangrijke categorie binnen P&A die niet wordt opgenomen in het huidige onderzoek. Het aantal landbouwers dat zorgtaken, hoefveterisme en dagrecreatie uitvoert komt wel overeen (respectievelijk 0,3% en 0,5% in de vorige studies).

Tabel 44 geeft een overzicht van de types van verbreding die gecombineerd worden op één bedrijf in de provincie West-Vlaanderen. Hieruit blijkt dat een groot aantal bedrijven verschillende vormen van thuisverkoop combineren en meestal ook verkoop op markten en levering aan winkels. Ook hoefveterisme en dagrecreatie wordt in de meerderheid van de gevallen gecombineerd met (vooral) thuisverkoop. Natuurbeheer is in 77% van de gevallen de enige vorm van verbreding. Opvallend is ook dat groene zorg bijna steeds voorkomt op bedrijven die al een andere vorm van verbreding bedrijven (Van de Velde, Calus et al. 2005).

Spijtig genoeg zijn er momenteel nog geen cijfers bekend (of slecht sporadisch) over het niveau van inkomen dat uit deze activiteiten wordt gehaald. Op dit vlak kan een betere registratie in het monitoringsnetwerk komen uit de verbredingsstudie in West-Vlaanderen waar het aanvullende inkomen uit verbreding werd geschat op gemiddeld 15 % met variatie tussen 1,5% en 27,9% afhankelijk van het soort verbreding en de intensiteit waarmee de verbreding wordt uitgevoerd (Van de Velde, Calus et al. 2005).

Tabel 44 Relaties tussen de verschillende types van verbreding in West-Vlaanderen

	thuisverwerking/ -verkoop zuivel	thuisverwerking/ -verkoop groenten en fruit	thuisverwerking/ -verkoop vlees	verkoop op (boeren-) markten en winkels	Zorgtaken	hoeve- toerisme en horeca	dagrecreatie	Natuurbeheer	Totaal
thuisverwerking/ -verkoop zuivel	24	11	1	16	1	5	12	4	65
thuisverwerking/ -verkoop groenten en fruit	11	96	5	10	2	1	8	7	134
thuisverwerking/ -verkoop vlees	1	5	14	3	0	3	2	5	29
verkoop op (boeren-) markten en winkels	16	10	3	14	2	3	6	3	45
zorgtaken	1	2	0	2	2	1	3	2	8
hoevetoerisme en horeca	5	1	3	3	1	20	9	4	42
dagrecreatie	12	8	2	6	3	9	23	8	58
natuurbeheer	4	7	5	3	2	4	8	112	146
Totaal	65	134	29	45	8	42	58	146	436
In % totaal bedrijven	2,7	5,6	1,2	1,9	0,3	1,75	2,4	6,1	18,2

Bron: Van de Velde (2005)

5.3 Verbreding in Vlaanderen: een evolutieschets

Zoals aangegeven in de vorige paragraaf, zijn er (bij schatting) ongeveer 4.500 unieke landbouwers die één of meerdere verbredingsactiviteiten deden de voorbije jaren. Waar de betrokken gegevensbronnen dit toelieten, werd in het centrale deel van dit rapport (Hoofdstuk 4) per activiteit tevens de evolutie geschetst van verbreding in Vlaanderen in de periode 2000 – 2006. In deze paragraaf vatten we de belangrijkste trends samen.

Uit de analyse blijkt dat de categorie “Milieu, Natuur en Landschap” de belangrijkste groep is binnen de verbrede activiteiten, gevolgd door “Productie en Afzet”. Voor deze groepen werd in de periode 2000 – 2006 geen grote groei vastgesteld en er wordt dan ook verwacht dat dit aantal vrij constant zal blijven. Als er echter nieuwe beheerovereenkomsten ingevoerd worden of als er nieuwe gegevens over de productie van energie beschikbaar worden kan er echter wel een toename van het aantal verbreders in deze categorieën verwacht worden.

Binnen de categorie agrarisch natuurbeheer kan wel worden opgemerkt dat het aantal hectare onder BO weidevogelbeheer significant is toegenomen tussen 2000 en 2005 (van 167 naar 780 ha) alsook het aantal hectare onder BO erosiebestrijding (nieuwe BO sinds 2004; gestegen van 170 ha tot 700 ha in 2006). De BO hamsterbescherming en botanisch beheer zijn

vrij nieuw waardoor geen evolutie kan worden geschetst. Binnen de categorie agrarisch landschapsbeheer werd bij het onderdeel kleine landschapselementen voor de periode 2000 – 2005 een grote toename vastgesteld van het aantal m² poelen (van 2.011 naar 71.940 met vooral een grote toename in 2003), het aantal km heggen (van 13 naar 199 in 2004, maar wel met een terugval tot 160 in 2005) en het aantal are houtkanten (van 1.460 tot 8.600). Ook de oppervlakte perceelsranden onder beheer steeg significant in diezelfde periode (van 31 tot 492 ha). Voor de provinciale beheerovereenkomsten kunnen geen algemene tendensen gevonden worden gezien de zeer variabele resultaten.

Binnen de categorie ‘Productie en Afzet’ is de hoeveerverwerking en -verkoop de belangrijkste activiteit en aan de hand van de gegevens van de VLAM kan een status quo van het absolute aantal landbouwers vastgesteld worden voor de periode 2004 – 2007 (1.082 t.o.v. 1.150 landbouwers). De gegevens rond de productie van energie en nieuwe consumptiegoederen zijn zeer beperkt, maar de meitelling wijst hier op een vrij constant aantal (5).

De categorie “Sociaaltoeristische activiteiten” omvat met groene zorg een nieuwe verbredingsactiviteit en vertoont bijgevolg wel een duidelijke groei: in 2003 telde het Steunpunt Groene Zorg 61 bedrijven met zorgactiviteiten, terwijl dit aantal in 2006 gegroeid was tot 212. Deze tendens zal zich in de volgende jaren mogelijk verder zetten. Op basis van de meitelling werd ook een lichte stijging (van 178 naar 190) vastgesteld van het aantal landbouwers dat een toeristische nevenactiviteit heeft voor de periode 2000 – 2005. De vzw Plattelandsklassen zag het aantal deelnemende bedrijven met plattelandsklassen stijgen in de periode 2000 – 2003, maar stelde de laatste drie jaar een status quo vast (ca. 55 bedrijven). Er waren onvoldoende gegevens om voor landbouweducatie en bedrijfsbezoeken een evolutie vast te stellen.

Ook voor de ‘Uitbesteding van Productiefactoren’ waren er enkel gegevens beschikbaar van de meitelling; en enkel met betrekking tot de subactiviteit ‘loonwerk’ (uibesteding van menselijk kapitaal). Het aantal landbouwers dat aangeeft loonwerk uit te voeren kende een lichte piek in 2006, maar kan als constant beschouwd worden. Afhankelijk van de beschikbaarheid van nieuwe databronnen (o.a. LMN) -die nu nog niet in rekening gebracht werden-, zal mogelijks in de toekomst ook voor andere subactiviteiten binnen deze categorie een evolutie getraceerd kunnen worden.

5.4 Profiel van verbreders in Vlaanderen

Een profiel van de bedrijven met verbredingsactiviteiten wordt gegeven in Tabel 45. Hierbij wordt telkens de verdeling van de landbouwers die een bepaalde verbredingsactiviteit³² uitoefenen vergeleken met de verdeling van de volledige Vlaamse landbouwpopulatie. Deze analyse blijft beperkt omdat het niet mogelijk is alle bronnen tot een bestand te combineren en bijvoorbeeld te koppelen aan de meitellingen van de FOD Economie (Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie). Het gebruik van een uniek bedrijfsnummer zou hiervoor een oplossing bieden.

³² Uitzonderd productie van energie en nieuwe consumptiegoederen. Gezien het lage respondenten was het hier niet zinvol om de verdeling te vergelijken en wordt alleen een overzicht gegeven binnen deze groep.

Tabel 45 Profiel van de verbrede landbouwers in Vlaanderen

Type verbreding	Interne factoren	Externe factoren
Sociaaltoeristische activiteiten		
Hoevetoerisme, dagrecreatie en -educatie	Landbouwers in hoofdberoep	Meer dynamisch in de provincies West-Vlaanderen en Limburg
	Veeteelt (melkvee en andere graasdieren)	Minder VLIF-steun aangevraagd door Limburgse landbouwers
	Middelgrote en –kleine bedrijven	
	Meer hoger opgeleide landbouwers	
	Vaker gebruik van PC en internet	
	Hebben vaker een opvolger	
Zorgboerderijen	Meer biologische bedrijven	Veel bedrijven in West- en Oost-Vlaanderen
	Gemengde bedrijven, rundveehouders	Relatief scoort West-Vlaanderen laag
	Alle leeftijden, iets meer 40-49 jaar	Bijna drie kwart van de bedrijven doet beroep op het Steunpunt Groene Zorg voor begeleiding
	Man en vrouw werken samen	
	Hoofdzakelijk één zorgvrager per bedrijf	
Milieu, natuur en landschap		
Agrarisch natuurbeheer	(geen informatie beschikbaar)	Grote verschillen tussen beheerpakketten en provincies
Agrarisch landschapsbeheer	(geen informatie beschikbaar)	Vooral in West-Vlaanderen en Limburg
Productie en afzet		
Hoeveverwerking en- verkoop	Relatief veel biologische en geïntegreerde bedrijven	Vooral in Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Limburg
	Grote of middelgrote bedrijven	
	Veeteelt en gemengde akkerbouwbedrijven	
	Meer hoger opgeleide landbouwers	
	Hebben vaker een opvolger	
Productie van energie en nieuwe consumptiegoederen	Jonger dan 50 jaar	Zeer verspreide ligging
	Getrouwd	
	Praktische opleiding	
	Verschillende bedrijfstypes en SGE-klassen	
Uitbesteding productiefactoren		
Loonwerk	Landbouwer in hoofdberoep	
	Akkerbouwbedrijven	
	Gemiddeld SGE	
	Vaker PC en internetaansluiting	

Bron: Eigen analyse

Algemeen kan gesteld worden dat bedrijven die aan een of ander vorm van verbreding doen tot de middencategorie of categorie van grote bedrijven behoren. Wanneer een bedrijf de biologische teeltprincipes volgt, dan bestaat er een grotere kans dat dit bedrijf ook aan verbreding doet. Het is zeer opvallend hoe de tuinbouwers ondervertegenwoordigd zijn in de

groep verbreders. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat verkoop via tuincentra niet geregistreerd of opgenomen is. Deze worden immers vaak georganiseerd via een andere juridische structuur waardoor niet kan uitgemaakt worden of deze bedrijven al dan niet gekoppeld zijn aan de productiebedrijven.

Het opleidingsniveau van de verbreders is gemiddeld hoger dan dat van niet-verbreders en zij beschikken vaker over een pc en internet. Zowel uit de jongere (onder de 35) als oudere (ouder dan 55 jaar) leeftijdsklassen komen weinig verbreders. De verbredingsactiviteiten uit de categorie milieu, natuur en landschap voldoen minder aan deze typering. De verschillende activiteiten (zoals botanisch beheer, erosiebestrijding, weidevogelbeheer etc.) zijn blijkbaar gerelateerd aan de streek en komen in de verschillende provincies in uiteenlopende frequenties voor. De provincie Antwerpen blijkt de zwakst vertegenwoordigde provincie.

5.5 Factoren die de keuze voor verbreding beïnvloeden

Naast de conceptualisering van het begrip ‘verbrede landbouw’, en de analyse van het beschikbare cijfermateriaal over de betrokken activiteiten, is het ook belangrijk om de context waarin verbreding in Vlaanderen voorkomt te beschrijven. In dit rapport werd een onderscheid worden gemaakt tussen 3 dimensies: de ruimtelijke context, de bestuurlijke context en de sociaal-maatschappelijke context. Een overzicht van de positieve en negatieve contextelementen wordt gegeven in Tabel 46. Deze tabel toont aan dat de landbouwer beïnvloed wordt door een groot aantal (positieve en negatieve) factoren in zijn keuze om een bepaalde verbredingsactiviteit op te nemen. Het is uiteindelijk de perceptie van de landbouwer die zal bepalen of hij al dan niet start met de activiteit.

Tabel 46 Factoren die de keuze voor het opnemen van verbredingsactiviteiten beïnvloeden

POSITIEVE factoren	NEGATIEVE factoren
<p>Ruimtelijke context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Verstedelijking als drijvende kracht en kans voor verbreding - Versterkende kracht tussen landbouw en andere aanbieders in toeristische plattelandsgebieden - De uitbreiding van de landbouwgrond is vaak beperkt, waardoor verbreding een optie wordt - Bos in agrarische gebieden biedt mogelijkheden 	<p>Ruimtelijke context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Aanpassen o.i.v. verstedelijking is niet vanzelfsprekend - De ruimtelijke afbakening van een gebied kan verbredingsactiviteiten belemmeren - Onzekerheid rond herbestemmingen - Bos in agrarische gebieden zorgt voor beperkingen
<p>Bestuurlijke context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Ondersteunend beleid - Financiële stimuli voor verbreding, bv. <ul style="list-style-type: none"> o Milieubeheerovereenkomsten o Groene Zorg o VLIF 	<p>Bestuurlijke context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Onduidelijkheid door een overvloed aan steunmaatregelen - Hoge administratieve lasten - Specifieke wetten kunnen verbreding hinderen, bv. <ul style="list-style-type: none"> o Maximumfactuur voor schooluitstappen o Wetgeving op autocontrole voor hoeveproducenten

POSITIEVE factoren	NEGATIEVE factoren
<p>Sociale context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Integratie van ingeweken stedelingen - Landbouwers zijn steeds beter opgeleid - Goede omkadering door belangenverenigingen en andere organisaties - Interactie met andere landbouwers - Sociale integratie - Positieve houding naar milieu-impact - Groeiende vrijetijdssector 	<p>Sociale context</p> <ul style="list-style-type: none"> - Evolutie van de consumentenvraag - Hedonisme - Individualistische maatschappij

Bron: Eigen analyse

5.6 Enkele aanbevelingen naar toekomstige monitoring toe

Deze studie heeft getracht om op basis van bestaande gegevensbronnen een zo globaal mogelijk overzicht te geven van verbreding in de Vlaamse landbouw. Dergelijk overzicht opmaken bleek niet eenvoudig wegens de grote verspreiding van de bestaande gegevens, de onvolledige registratie of moeilijke ontsluiting van deze gegevens en het onmogelijk aan elkaar te koppelen van bestaande databanken. Om de inspanningen van de Vlaamse overheid op vlak van verbreding te kunnen monitoren, is het dan ook belangrijk dat de registratie van deze verbredingsactiviteiten beter zou worden georganiseerd, dat dit meer uniform gemaakt wordt door de categorieën duidelijk af te bakenen en te definiëren en dat deze ten slotte *op alle niveaus volledig* op elkaar afgestemd worden op het vlak van identificatie. Slechts op die manier kan op een éénduidige wijze periodiek verslag worden opgemaakt van de toestand en kan nagegaan worden in welke mate ondersteuning door de overheid al dan niet effect sorteert.

Een ander punt is de regelmaat van dataverzameling. Zo houden verschillende organisaties hun gegevens bijvoorbeeld bij in een continue database (waar gegevens worden uit verwijderd of toegevoegd, zonder indicatie van de betrokken wijziging), waardoor het niet altijd mogelijk is om inzicht te krijgen in deze evolutie. Indien de gegevens in de toekomst op regelmatige basis en op consequente wijze opgevraagd worden zal het mogelijk zijn om de evolutie meer gedetailleerd te beschrijven. Hierbij is het belangrijk om genoeg doorlooptijd te rekenen tussen het opvragen van de informatie en de geplande startfase van analyse (1 à 2 maand).

Daarenboven willen we nog een suggestie doen naar een extra informatiebron, het centrale betalingssysteem voor Europese steunmaatregelen (GBCS - geïntegreerd beheers- en controlesysteem), beheerd door de MIB. Dit kan een belangrijke bron van globale informatie zijn met betrekking tot de financiële stimuli als contextindicator van verbrede landbouw. Hierin zijn namelijk alle betaalde steunbedragen per landbouwer gebundeld, *per type activiteit* waarvoor deze steun verkregen werd (deze types activiteiten zijn geïdentificeerd op basis van analytische nummers; waarin o.a. het campagnejaar en de Europese PDPO-maatregelnummer verwerkt zit). Op basis van de identificatiegegevens (het landbouwnummer, postcode bedrijf, geslacht, leeftijd,...) kan ook een *profielanalyse* van de begunstigdenlandbouwers gemaakt worden en kan het aantal *unieke* landbouwers die één of meerdere vormen van steun krijgen, bepaald worden. Deze informatie kan jaarlijks (terug gaande tot 2003) door het AM&S opgevraagd en geanalyseerd worden, op basis van een data-uitwisselings-samenwerkingsakkoord tussen beide afdelingen, afgesloten in maart 2007.

Bijlage 1: Gebruikte afkortingen

AB	Akkerbouw
ABS	Algemeen Boeren Syndicaat
ADLO	Afdeling Duurzame Landbouwontwikkeling, Departement Landbouw en Visserij, Vlaamse Overheid
ADSEI	FOD Economie, KMO, Middenstand en Energie, Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (= het vroegere NIS)
ALB	Milieu, natuur & landschap: agrarisch landschapsbeheer
AM&S	Afdeling Monitoring & Studie, Departement Landbouw en Visserij, Vlaamse Overheid
ANB	Milieu, natuur & landschap: agrarisch natuurbeheer
AOG	Actieve overstromingsgebieden
BB	Botanisch Beheer
BO	Beheerovereenkomst
ED	Sociaaltoeristische activiteiten: dagrecreatie en –educatie
EP	Productie en afzet: productie van energie (wind- en zonne-energie, biomassa,...)
ER	Erosiebestrijding
FOD	Federale Overheidsdienst
GEN	Grote Eenheden Natuur
GENO	Grote Eenheden Natuur in Ontwikkeling
HT	Sociaaltoeristische activiteiten: hoevetoerisme
HVK	Productie en afzet: hoeveeverkoop
HVW	Productie en afzet: hoeveeverwerking van primaire producten
HVW _{np}	Productie en afzet: andere hoeveeverwerking
IKM	Integrale Kwaliteitscontrole Melk
ILVO	Instituut voor Landbouw- en Visserijonderzoek
INBO	Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek
KLE	Kleine landschapselementen
KMO	Kleine en middelgrote ondernemingen
LW	Uitbesteding productiefactoren: ‘verhuur’ van menselijk kapitaal, loonwerk
MIB	Markt en Inkomensbeheer, Agentschap voor Landbouw en Visserij, Vlaamse Overheid
MNL	Milieu, natuur & landschap
NIS	Nationaal Instituut voor de Statistiek (nu ADSEI)
NP	Productie en afzet: productie nieuwe consumentengoederen
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD)
P&A	Productie en afzet
PIV	Plattelandstoerisme in Vlaanderen vzw
PR	Perceelsranden
RSV	Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen
RSZ	Rijksdienst voor Sociale Zekerheid
SA	Sociaaltoeristische activiteiten: sociale activiteiten
SGE	Standaard grootte eenheden
SGZ	Steunpunt Groene Zorg
SPRE	Strategisch Plan voor Ruimtelijke Economie
STA	Sociaaltoeristische activiteiten
TB	Tuinbouw

UB PF	Uitbesteding productiefactoren
UBD	Uitbesteding productiefactoren: ‘verhuur’ van dieren (vb dijkbeheer)
UBI	Uitbesteding productiefactoren: verhuur grond en gebouwen
UBM	Uitbesteding productiefactoren: verhuur van machines etc.
UBmix	Uitbesteding productiefactoren: Mix vb paardenpensions
VAC	Vlaams Agrarisch Centrum
VEN	Vlaams Ecologisch Netwerk
VILT	Vlaams Informatiecentrum over Land- en Tuinbouw
VKext	Productie en afzet: aan huis verkoop
VKextM	Productie en afzet: boerenmarkten
VLAM	Vlaams Centrum voor Agro- en Visserijmarketing
VLIF	Vlaams Landbouw- en investeringsfonds
VLM	Vlaamse Landmaatschappij
VMM	Vlaamse Milieumaatschappij
VRIND	Vlaamse Regionale Indicatoren
VS	Verenigde Staten
WV	Weidevogels
ZB	Sociaaltoeristische activiteiten: zorgboerderijen

Bijlage 2: Lijst van tabellen

Tabel 1 Voorbeelden inkomens- en activiteitenverbreding	8
Tabel 2 Afbakening van de verbrede activiteiten in dit onderzoek na 1ste workshop.....	10
Tabel 3 Evolutie oppervlakte akkerland en grasland in Vlaanderen, in 2005 tov 1985	14
Tabel 4 Wegennet in Vlaanderen, 2000-2005, in km en evolutie.....	18
Tabel 5 Voorwaarden voor de omzetting van landbouwgrond naar natuur	19
Tabel 6 Bosoppervlaktes die niet in bos-, groen-, of parkgebied liggen.....	20
Tabel 7 Relatie (regionaal en lokaal) beleid en landbouwers	21
Tabel 8 Consumenten van hoeveproducten, in % tov de Vlaamse gezinnen, 2000-2005	27
Tabel 9 Demografische kenmerken (per productgroep) van de consumenten die hoeveproducten kochten, in % van een bepaalde productgroep, 2006	28
Tabel 10 Verdeling van de PIV-landbouwbedrijven naar hun bezettingscapaciteit	31
Tabel 11 Verdeling naar sectortype voor HT&ED-verbreders	33
Tabel 12 Verdeling naar leeftijdscategorie van de Vlaamse HT&ED-verbreders.....	34
Tabel 13 Geografische verspreiding van de Vlaamse HT&ED-verbreders	34
Tabel 14 Verdeling naar provincies en bezettingscapaciteit van de PIV-hoeves	36
Tabel 15 Zorgboerderijen, in aantallen en % van Vlaamse bedrijven, 2003-2007	38
Tabel 16 Zorgboerderijen, per bedrijfstype (in %) en in vergelijking met alle Vlaamse bedrijven, 2003-2007	39
Tabel 17 Interne factoren van zorgboerderijen, in %, 2003-2007.....	40
Tabel 18 Externe factoren van zorgboerderijen, in N en %, 2003-2007.....	41
Tabel 19 Aantal bedrijven die groene zorg combineren met andere vormen van verbreding (meerdere opties mogelijk), 2006-2007	42
Tabel 20 Evolutie aantal hectares onder beheerpakketten agrarisch natuurbeheer, 2000-2005	43
Tabel 21 Aantal hectares, m en m ² onder beheerpakketten agrarisch natuurbeheer in mei 2007	43
Tabel 22 Aantal landbouwers per beheerpakket agrarisch natuurbeheer in mei.....	44
Tabel 23 Geografische spreiding van de beheerpakketten agrarisch natuurbeheer in mei 2007	45
Tabel 24 Evolutie oppervlakte en km onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer 2000-2005.....	45
Tabel 25 Oppervlakte en km onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer in mei 2007	46
Tabel 26 Aantal landbouwers met beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer, mei 2007...	46
Tabel 27 Geografische spreiding van het landbouwareaal onder beheerpakketten agrarisch landschapsbeheer, mei 2007.....	47
Tabel 28 Aantal aanvragen voor landschapsbedrijfsplannen, 2003 - 2007.....	47
Tabel 29 Aantal gesubsidieerde bedrijven voor landschapsbedrijfsplannen, overheidsmiddelen (€) en gemiddelde uitgave per bedrijf, 2004-2006.....	48
Tabel 30 Subsidieregeling voor agrarisch landschapsbeheer in de provincie West-Vlaanderen	49
Tabel 31 Aantal bedrijven die steun kregen voor agrarisch landschapsbeheer via de regionale landschappen West-Vlaamse heuvels, Houtland en IJzer & Polder	49
Tabel 32 Aantal gerealiseerde plannen buiten Regionale Landschappen, 2004-2007.....	50
Tabel 33 Hoeveproducenten en –verkopers, in aantallen en % of cumulatief aantal, 2000-2007	51

Tabel 34 Interne kenmerken van bedrijven die aan hoeveerverkoop of – verwerking doen (HVW), in aantallen en %, 2003	52
Tabel 35 Interne kenmerken van landbouwers die aan hoeveerverkoop of – verwerking doen (HVW), in aantallen en %, 2003	53
Tabel 36 Procentuele vergelijking van het aantal bedrijven met hoeveerverkoop en -verwerking per provincie volgens verschillende bronnen.....	53
Tabel 37 Hoeveerverkoop en –verwerking en andere verbrede activiteiten.....	55
Tabel 38 Producenten en verkopers van energie, in aantallen en % tov de Vlaamse bedrijven, 2000-2007.....	56
Tabel 39 Interne kenmerken van producenten en verkopers van energie, in aantallen, 2000-2006 (nvt = niet van toepassing)	57
Tabel 40 Externe kenmerken van producenten en verkopers van energie, in aantallen, 2000-2006.....	58
Tabel 41 Aantal landbouwers met loonwerk en percentages per arrondissement, provincie en in Vlaanderen	61
Tabel 42 Overzicht van de getelde Vlaamse verbreders en de overlap per databron en databron.....	64
Tabel 43 Aantal en gecorrigeerd aantal verbreders en het percentage unieke landbouwers per verbredingscategorie	66
Tabel 44 Relaties tussen de verschillende types van verbreding in West-Vlaanderen	68
Tabel 45 Profiel van de verbrede landbouwers in Vlaanderen	70
Tabel 46 Factoren die de keuze voor het opnemen van verbredingsactiviteiten beïnvloeden ...	71

Bijlage 3: Lijst van figuren

Figuur 1 Theoretisch kader vermarktbaar en niet-vermarktbaar outputs van multifunctionele landbouw	3
Figuur 2 De evolutie van conventionele landbouw naar multifunctionele landbouw.....	4
Figuur 3 Literatuuroverzicht multifunctionele, diversifiërende en verbrede landbouw	6
Figuur 4 Gebiedsindeling van de gemeenten op basis van de indeling van het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen en het Strategisch plan Ruimtelijke Economie	12
Figuur 5 Verdeling van de Vlaamse landbouwbedrijven volgens hun ligging	12
Figuur 6 Evolutie van het aantal Vlaamse landbouwbedrijven en de geregistreerde totale oppervlakte	13
Figuur 7 Verdeling van het areaal naar landbouwactiviteit	13
Figuur 8 Evolutie van de prijs van landbouwgrond, tussen 1975 en 2006	15
Figuur 9 De kans dat een landbouwer aan verbreding meewerkt in relatie tot de afstand tot de stad	16
Figuur 10 Kans op actieve diversificatie in relatie tot afstand met de stad.....	17
Figuur 11 Actieve diversificatie in een dynamische gemeente (met meerdere attracties, herkenbare fysieke locaties)	17
Figuur 12 Steunbedragen verbrede activiteiten in het kader van PDPO '00 -'06 (€1.000)	22
Figuur 13 Steunbedragen verbrede activiteiten in het kader van agromilieu (LMN) (€1.000)	23
Figuur 14 Verdeling van het aantal verrichtingen onder de doelgroep diversificatie	23
Figuur 15 Verdeling van de HT&ED-verbreders naargelang hun land- en tuinbouwactiviteit, 2000	32
Figuur 16 Histogram van het aantal verschillende hoeveproducten per bedrijf	52
Figuur 17 Histogram van het investeringsbedrag per aanvraag voor investeringen kleiner dan €50 000 (91% van de aanvragen).....	55
Figuur 18 Verdeling van de loonwerkers naargelang hun land- en tuinbouwactiviteit, 2000 .	59

Bijlage 4: Referentielijst

- Aldington, T. J. (1998). Multifunctional Agriculture: A Brief Review from Developed and Developing Country Perspectives, Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations, Agriculture Department, Rome, Italy.
- Belletti, G., G. Brunori, et al. (2002). "Multifunctionality and Rural Development? A Multilevel Approach." Unpublished paper: 23.
- Bogaert, D. (2004). Natuurbeleid in Vlaanderen. Natuurontwikkeling en draagvlak als vernieuwingen? Nijmegen, Radboud Universiteit *Doctoraatsonderzoek*: 338.
- Cahill, C. (2001). "Multifunctionality: towards an analytical framework." Tijdschrift voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek van de Landbouw 16(2): 59-71.
- Cera Foundation, Boerenbond, et al. (2003). Groene Zorg heeft een punt, Morgen krijgt ze haar steunpunt.
- Delgado, M., E. Ramos, et al. (2003). Multifunctionality and rural development: a necessary convergence. Multifunctional agriculture: a new paradigm for European agriculture and rural development. G. Van Huylenbroeck and Durand. Aldershot, Ashgate: 19-36.
- Dobbs, T. L. and J. N. Pretty (2001). The United Kingdom's Experience with Agri-environmental Stewardship Schemes: Lessons and Issues for the United States and Europe. Joint Paper No. 2001-1, Department of Economics, South Dakota State University, Brookings, and University of Essex Center for Environment and Society, Colchester, England.
- GfK (2007). ConsumerScan Panel. Brussel, GfK Panel Services Benelux, Division Belgium.
- Goris, K. and J. Desein (2007). Social Farming in Flanders and Belgium – State of the Art 2007, SoFar EU-project.
- Harwood, R. R. (2001). Sustainable Agriculture on a Populous Industrialized Landscape: Building Ecosystems' Vitality and Productivity. Paper presented at workshop titled "Reconciling Food security and Environmental Quality in Industrialized India". Columbus, OH, Ohio State University.
- Heimlich, R. E. and C. H. Barnard (1997). Agricultural Adaptation to Urbanization? Farm Types and Agricultural Sustainability in U.S. Metropolitan Areas. Rural Sustainable Development in America. I. Audirac. New York, Wiley and Sons: 283-303.
- Ilbery, B. (1992). State Assisted Farm Diversification in the United Kingdom. Contemporary Rural Systems in Transition. I. R. Bowler, C. Bryant and M. D. Nellis. Wallingford, CAB International. I: Agriculture and Environment: 100-118.
- Ilbery, B. (2001). Alternative Farm Enterprises on the Urban Fringe: Evidence From The UK. Symposium: 'Open space functions under urban pressure', Ghent.
- Jongeneel, R. A. and L. H. G. Slangen (2004). Multifunctionality in agriculture and the contestable public domain: theory and evidence about on-farm and off-farm activities in the Netherlands. Sustaining Agriculture and the Rural Economy. Governance, Policy and Multifunctionality. F. Brouwer. Cheltenham, Edward Elgar: 183-203.
- Meert, H., G. Van Huylenbroeck, et al. (2005). "Farm Household Survival Strategies and Diversification on Marginal Farms." Journal of Rural Studies 21(1): 81-97.
- Moyer, W. and T. Josling (2002). Agricultural policy reform: politics and processes in the EU and USA. London, Ashgate.
- OECD (1998). "Declaration of Agricultural Ministers Committee."
- Potter, C. and M. Tilzey (2005). "Agricultural policy discourses in the European post-Fordist transition: neoliberalism, neomercantilism and multifunctionality." Progress in Human Geography 29(5): 581-600.
- Reheul, D. (1999). Ecologische en Agrarische Ontwikkeling van het Platteland. Tweede Landbouwconferentie voor een Vlaams Plattelandsbeleid, Themawerkgroep III.

- Steunpunt Groene Zorg vzw. (2007). "Subsidie voor zorgboerderijen." from <http://www.groenezorg.be>.
- Steunpunt Toerisme en Recreatie (2005). Recente data rond toerisme in Vlaanderen. KULeuven.
- Van de Velde, L., M. Calus, et al. (2005). "Agricultural broadening in West-Flanders (Landbouwverbreding in West-Vlaanderen)." www.west-vlaanderen.be: 216.
- Van de Velde, L., M. Calus, et al. (2005). "Landbouwverbreding in West-Vlaanderen." www.west-vlaanderen.be: 216.
- Van der Ploeg, J. D. (1999). De Virtuele Boer. Assen, Van Gorcum.
- Van der Ploeg, J. D. and D. Roep (2003). Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. Multifunctional agriculture: a new paradigm for European agriculture and rural development. G. Van Huylenbroeck and Durand. Aldershot, Ashgate: 37-54.
- Van Hecke, E., H. Meert, et al. (2000). "Belgian agriculture and rural environments: the spatial dimension of contemporary problems and challenges." Belgeo 1: 201-217.
- Van Huylenbroeck, G., E. Van Hecke, et al. (2005). Development strategies for a multifunctional agriculture in peri-urban areas (Overlevingsstrategieën voor Multifunctionele Landbouw in Verstedelijkte Gebieden) Plan for Scientific Support for a Policy focused at Sustainable Development. Federal Science Policy. Brussels.
- Van Huylenbroeck, G., E. Van Hecke, et al. (2005). Overlevingsstrategieën voor Multifunctionele Landbouw in Verstedelijkte Gebieden (Development strategies for a multifunctional agriculture in peri-urban areas). Plan voor Wetenschappelijke Ondersteuning van een Beleid Gericht op Duurzame Ontwikkeling, Deel 1: Duurzame productie- en consumptiepatronen. Federaal Wetenschapsbeleid. Brussel.
- Van Huylenbroeck, G., V. Vandermeulen, et al. (2007). "Multifunctionality of agriculture: A review of definitions, evidence and instruments " Living Reviews in Landscape Research To be published.
- Van Rompaey, M., A. Gommers, et al. (2003). Externe productie-omstandigheden voor landbouw met verbrede doelstellingen. Antwerpen.
- Vanslebrouck, I., G. Van Huylenbroeck, et al. (2002). "Determinants of the willingness of Belgian farmers to participate in agri-environmental measures." Journal of Agricultural Economics 53(3): 489-511.
- Verbeke, W. (2006). Interview omtrent consumptiepatronen en evoluties in België. V. Vandermeulen. Gent.
- Vlaams Landbouwinvesteringsfonds (2006). Activiteitenverslag 2005: 140.
- Vlaamse Regering (1999). Een nieuw project voor Vlaanderen. Regeerakkoord Vlaanderen 1999-2004 (A new project for Flanders Government policy document 1999-2004). Brussels: p.111.
- VLM (2005). "Leader+ Vlaanderen." Activeringscel LEADER+ Vlaanderen, Vlaamse Landmaatschappij.
- Wanninck, J. (2002). Plattelandsvernieuwing: twee stappen vooruit of een slag in de lucht?! Leerstoelgroep agrarische economie en plattelandsbeleid, Wageningen universiteit.
- Weckhuysen, H. (2004). Onderbouwing van een regelgeving voor zorgboerderijen in Vlaanderen. Steunpunt Groene Zorg vzw, een initiatief van boerenbond, Groep KVLV en
- Cera Foundation, samen investeren in welvaart en welzijn., Vlaamse Overheid, Departement Landbouw en Visserij, Afdeling Duurzame Landbouwonwikkeling: 51 p.

